

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

Освітня програма «Християнська педагогіка
та організація дозвілля»

Магістерська робота

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ
ХРИСТИЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ**

Студентки 2-го курсу

Фармеги Оксани

Науковий керівник:
доктор PhD богослов'я

Дуда Н. М.

Рецензент: кандидат
соціологічних наук

Криницька І. П.

Львів – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ХРИСТІЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ У ДИТЯЧОМУ ВІЦІ	7
1.1 Аналіз основних підходів до проблеми християнського виховання дитини у науковій літературі	7
1.2 Поняття, сутність та завдання християнського виховання дитини	14
1.3 Основні чинники та умови християнського виховання у дитячому віці	21
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ХРИСТІЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ	27
2.1 Вікові, соціальні та психологічні особливості дітей-сиріт	27
2.2 Педагогічні умови християнського виховання дітей-сиріт	33
2.3 Шляхи, форми та засоби християнського виховання дітей-сиріт	40
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІЗ ХРИСТІЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ	44
3.1 Сучасний стан організації соціально-педагогічної діяльності в контексті християнського виховання дітей-сиріт	44
3.2 Рекомендації щодо підвищення ефективності християнського виховання дітей-сиріт	48
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	60

ВСТУП

Актуальність дослідження. Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну на початку 2022 року спричинило масштабні соціальні катаклізми, зокрема появу великої кількості дітей-сиріт. Тому християнське виховання дітей-сиріт, зважаючи на сучасні події в нашій країні, набуває особливої актуальності як для тих хто навчає і виховує – педагогів, вихователів, наставників, духовників, так і для тих, кого навчають, – дітей, котрі залишилися без батьківської опіки, а також для українського суспільства загалом.

Українське суспільство у низці нормативних документів задекларувало (у Конвенції про права дитини, а також в Законі України «Про охорону дитинства», в Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», в Концепції «Нова українська школа» та ін.) європейський та євроатлантичний напрямок розвитку, не заперечуючи при цьому національних цінностей, які є фундаментом у християнському вихованні дітей, зокрема сиріт. Адже, навчаючи дітей-сиріт гідності, доброти, справедливості, милосердя, відповідальності, поваги, співчуття, добротинності, емпатії, співпереживання, любові до ближнього, поваги до ідентичності, свободи вибору та інших християнських чеснот, – можна виховати цілісну та гармонійну особистість.

Значущість аналізованої проблеми підтверджується статистичними показниками щодо кількості дітей-сиріт в Україні. Передусім, дітьми-сиротами стають діти, у яких померли чи загинули батьки; також діти, котрі zostалися без опіки батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, чи коли батьки визнані недієздатними через важку хворобу; діти, розлучені із сім'єю, діти, батьки яких на даний час невідомі, діти, батьки яких від них відмовилися, діти, батьки яких не здійснюють своїх батьківських обов'язків у зв'язку з проживанням на тимчасово окупованій території України, в регіонах, де тривають воєнні бої, діти у яких батьки загинули на війні, та безпритульні діти.

Зокрема, Національна соціальна сервісна служба України наводить дані, що станом на березень 2023 року на обліку перебувало 14673 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, із них 1476 дітей стали сиротами у зв'язку з військовою агресією рф¹.

Слід констатувати, що означена категорія дітей потребує посиленої підтримки держави та опіки суспільства. При цьому державні програми, які опікуються дітьми-сиротами, не завжди приносять позитивний результат у їхньому вихованні, навчанні та особистісному розвитку. Натомість існують різноманітні ефективні моделі та способи превенції у галузі соціальної, педагогічної, виховної роботи з означеною категорією дітей на засадах християнських цінностей, що дає можливість їм в подальшому реалізуватися у суспільстві, повернути віру в себе, жити у атмосфері поваги до права і людини та не порушувати соціальних норм.

Зауважимо, що різні аспекти християнського виховання дітей-сиріт ставали предметом науково-педагогічних, педагогічних та інших досліджень. Зокрема, зміст християнського виховання дітей, у т.ч. сиріт, розглядається у Декларації про християнське виховання, нормативних документах Церкви про християнську школу Конгрегації у справах освіти, а також аналізується у філософсько-теологічних працях М. Витівського, А. Вихруща, А. Вознюк, С. Івах, В. Карагодіна, О. Кислашко, Л. Майко, І. Мицишин, С. Мудрого, В. Салій, Т. Саннікової, С. Сіроїчко, І. Сіданіч, С. Стефанюк, Т. Тхоржевської, Ю. Щербяк, А. Шептицького та ін. Психологічні особливості дітей-сиріт репрезентовано у дослідженнях Г. Бевз, Манохіної, Л. Пархомова, М. Савчина, Г. Самолюк та ін. Соціально-педагогічні умови роботи із дітьми-сиротами розглядали І. Албул, Л. Артюшкіна, В. Брич, І. Манохіна, С. Миколук, Є. Пліско, О. Поліщук, А. Полянничко, В. Тіщенко, Л. Токарчук, С. Турків та ін. Проблема організації християнського виховання дітей також привертала увагу багатьох учених-педагогів (А. Богуш, Г. Ващенко, О. Вишневський, А. Вознюк, Д. Гуфельд, О. Ерстенюк, С. Івах, І. Мицишин, Л. Момот, І. Огієнко, О. Огірко,

¹ Національна соціальна сервісна служба України: офіційний сайт. URL : <https://nssu.gov.ua> (05.07.2023).

О. Репецька, В. Салій, Т. Саннікова, Б. Сливка, О. Сухомлинська, Н. Химич, Ю. Щербяк та ін.). У працях науковців християнське виховання дітей-сиріт представлено як засіб їхнього особистісного розвитку, що формує здатність людини усвідомити своє місце у житті, розуміти необхідність постійного зростання в напрямку оволодіння морально-духовними цінностями. Незважаючи на розглянуті аспекти християнського виховання та соціально-педагогічної роботи із дітьми-сиротами, цілісно аналізована проблема не розглядалася. Тому існує необхідність висвітлення низки соціально-педагогічних аспектів християнського виховання дітей-сиріт в Україні.

Відтак, актуальність, а також недостатня теоретико-педагогічна й методична розробленість проблеми обумовили вибір теми магістерської роботи – **«Соціально-педагогічні аспекти християнського виховання дітей-сиріт»**.

Об’єкт дослідження – християнське виховання дітей-сиріт.

Предмет дослідження – соціально-педагогічні аспекти християнського виховання дітей-сиріт.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати соціально-педагогічні аспекти християнського виховання дітей-сиріт в Україні.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз основних підходів до проблеми християнського виховання у науковій літературі, визначити базові дефініції дослідження.

2. Розкрити основні чинники та умови християнського виховання у дитячому віці.

3. Описати вікові, соціальні та психологічні особливості дітей-сиріт.

4. Обґрунтувати педагогічні умови християнського виховання дітей-сиріт.

5. Охарактеризувати шляхи, форми та засоби християнського виховання дітей-сиріт.

6. Проаналізувати сучасний стан організації соціально-педагогічної діяльності в контексті християнського виховання дітей-сиріт.

7. Розробити рекомендації щодо підвищення ефективності християнського виховання дітей-сиріт.

Методи дослідження: теоретичний аналіз сучасних наукових розвідок з проблеми християнського виховання дітей-сиріт: наукових статей, дисертацій та авторефератів дисертацій, монографій, підручників, посібників та ін.; вивчення та узагальнення досвіду християнського виховання дітей-сиріт; синтезу, класифікації, порівняння й систематизації здобутої теоретичної інформації.

Новизна дослідження полягає у застосуванні цілісного, комплексного підходу до вивчення соціально-педагогічних аспектів християнського виховання дітей-сиріт в Україні.

Теоретична значущість дослідження полягає у розкритті проблеми християнського виховання дітей-сиріт. Зокрема, здійснено теоретичний аналіз основних підходів до проблеми християнського виховання у науковій літературі; розкрито основні чинники та умови християнського виховання у дитячому віці; описано вікові, соціальні, психологічні особливості дітей-сиріт; запропоновано й обґрунтовано педагогічні умови християнського виховання дітей-сиріт; проаналізовано особливості організації соціально-педагогічної діяльності в контексті християнського виховання дітей-сиріт.

Практичне значення дослідження полягає в аналізі та узагальненні практичного досвіду організації християнського виховання дітей-сиріт; визначенні шляхів, форм та засобів християнського виховання дітей-сиріт; розробці рекомендацій щодо підвищення ефективності християнського виховання дітей-сиріт, які можуть бути використані у практиці християнського виховання дітей-сиріт.

Структура та обсяг дослідження. Магістерська робота включає вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел та літератури (94 позиції). Загальний обсяг роботи складає 66 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ХРИСТИЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ У ДИТЯЧОМУ ВІСЦІ

1.1 Аналіз основних підходів до проблеми християнського виховання дитини у науковій літературі

Майбутнє нашої держави визначається вихованням наступних поколінь, змістом цінностей, які формуються у серцях і душах молоді. Сьогодні іде боротьба за засоби формування духовності, характеру молодого покоління. Внаслідок засилля інформаційного простору аморальними сценами еротики, культу грошей, влади і сили, насильства, у соціумі відбувається девальвація духовних цінностей. Через зростання злочинності, безпритульності, наркоманії, проблеми духовного відродження і морального вдосконалення набувають надзвичайної актуальності для нашого суспільства. У цьому сенсі надзвичайно важливим є аналіз проблеми християнського виховання дитини у науковій літературі.

Християнське виховання ґрунтується на міцному фундаменті історичної практики побудови життя, в основі якої лежить факт існування Ісуса Христа – Учителя, Наставника і Вихователя людства, який заклав вічні основи педагогіки, зміст яких брав із самого життя. Моральні цінності, уявлення, установки й аксіоми, як продукт нашої історії та культури, виникли у I ст. в контексті розвитку християнства і пройшли багатовікову еволюцію разом з людством. Як стверджують В. Сучок та В. Жуковський, становлення основоположних християнських цінностей – загальних (стійкості, розсудливості, поміркованості, справедливості) і теологічних (надії, любові, віри) чеснот – відбувалося, починаючи з перших релігійних книг – Старого та Нового Заповіту². Сталими моральними взірцями, канонами, які постають в основі християнського виховання, М. Савчин³ називає також Десять християнських заповідей.

² Сучок В. Є. – Жуковський В. М. *Духовно-моральне виховання дітей молодшого дошкільного віку засобами християнської етики*. Острого 2015, 24.

³ Савчин М. *Духовний потенціал людини*. Івано-Франківськ 2010, 87.

З давніх часів майже усі мислителі зверталися до проблем виховання фундаментальних вартостей. Багато про це зазначено в релігійних книгах, провідне місце серед яких займає Біблія⁴. За словами Г. Сковороди, «Біблія вчить найголовнішому – богопізнанню, без чого ніхто не може обійтися. У цьому її універсальний характер: вона потрібна всім разом і кожному зокрема»⁵.

Неоціненним скарбом для людства є книги «Приповідки Соломона», твір «Книга мудрості Ісуса Сина Сираха», мета яких – «показати читачеві норми богоугодного життя»⁶. За словами С. Стефанюк, «єдиним мірилом людського життя є світло Божих заповідей. Людина буває добра або лиха виключною, в залежності від того, як вона ставиться до цих заповідей»⁷. Тому в цих книгах є підказки для батьків, щодо виховання їх дітей: «Хто сина виховає добре – матиме з нього користь, а й серед знайомих пишатись ним буде» (Сир. 30.1). Окрім цього, у книгах даються поради для дітей і молоді: «Утікай від гріха, немов від гадюки, бо як підійдеш – то він тебе вкусить; його ж бо зуби – левині зуби, які занапащають душі» (Сир. 21.2). З цього слідує, що щастя полягає в житті відповідно до загальнолюдських моральних цінностей.

Прийнявши заповіді як основоположні цінності, християнство доповнило їх доктриною про любов до ближнього, яка послідовно висвітлюється в нагірній проповіді Ісуса Христа. «Усе, що хочете, аби робили вам люди, те робіть їм і ви» (Мт. 7,12), «Любіть ворогів ваших і моліться за тих, хто переслідує вас...» (Мт. 5.44), – в цьому суть християнської любові як загальнолюдської цінності. Так, прийшовши у цей світ, Ісус Христос проповідує нові закони любові та жертвності. Він каже: «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою. Це найбільша й найперша заповідь. А друга однакова з нею: Люби свого ближнього, як самого себе. На двох оцих заповідях увесь Закон і Пророки стоять» (Мт. 22.37-40).

⁴ Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Київ 2002.

⁵ Сковорода Г.С. *Пізнай у собі людину*. Львів 1995, 11.

⁶ Стефанюк С. Стефанюк С. *Християнська педагогіка: плекання кращих людських чеснот*. Харків 2010, 14.

⁷ Там само.

Після того, як відбулося вознесіння Ісуса Христа в апостолів зароджується бажання продовжувати спосіб земного життя Учителя. Спробувати повторити своїм фізичним і духовним життям його шлях. Тому саме їм випало формувати основу християнської педагогіки, закладену Ісусом Христом. Апостоли першими відчували на собі, як відбувається перехід від Бога до людини вирішення життєвих проблем (у атмосфері любові, а не війни!). У посланні читаємо вражаюче педагогічне одкровення апостола Павла: «Живу вже не я, а живе в мені Христос» (Гал. 2.20). Як пише М. Витівський, «апостоли здійснювали педагогічну діяльність, не втрачаючи головної засади – любові до Бога і людей. Спілкуючись із братами по духу, вони продемонстрували особливу діалогічну природу християнства, що єднала людину із Богом. Християни були зобов'язані відкривати себе у діалозі, а не створювати міжлюдську ієрархію, інакше непомітно вибивалися з прийнятої системи моральних цінностей»⁸.

Д. Гуфельд стверджує, що «перші спроби теоретичних педагогічних роздумів про сутність християнського виховання зародилися у III–IV століттях, і великий внесок тут зробили Святі Отці і Вчителі Церкви: Климент Олександрійський, Григорій Богослов, Василій Великий, Іван Золотоуст, Августин та ін.»⁹. Загальною основою їхніх поглядів на християнське виховання і освіту виступав релігійно-моральний принцип, який зібрав всі педагогічні ідеї у цілісну систему. На думку авторів О. Кислашко та І. Сіданіч, «створивши свою систему виховання, християнство в особі святих Отців та Учителів Церкви заклало серйозний фундамент для розвитку власної оригінальної педагогічної теорії – християнської педагогіки»¹⁰.

Ю. Стежко пише, що «в загальній формі християнське виховання реалізується у руслі релігійної педагогіки, яка свої положення обґрунтовує на основі релігійних ідей, є важливим історично-культурним феноменом, способом релігійного впливу на людину; частиною загальної педагогіки. Одночасно вона

⁸ Витівський М. *Християнське виховання і навчання дітей*. Трускавець 2001, 26.

⁹ Гуфельд Д. К. *Що таке виховання дитини у християнських традиціях*. URL : <https://vn.20minut.ua/Podii/scho-take-vihovannya-ditini-u-hristiyanskih-traditsiyah-10271621.html> (11.10.2023).

¹⁰ Кислашко О. П. – Сіданіч І. Л. *Християнська педагогіка*. Київ 2015, 43.

володіє своєю специфікою і характерними особливостями, зокрема методологічною основою християнської педагогіки виступає «патристична ідея виховання як шлях до богопізнання»¹¹. Важливо, що містична ідея боголюдини, відповідно до якої найважливіше в житті – це сходження до Бога, уподібнення до Бога людської природи, – надає їй християнського змісту, перетворюючи у християнську педагогіку.

Питання релігійного виховання дітей та молоді посідало значне місце у педагогічній спадщині таких знаних українських педагогів, як Г. Ващенко, І. Огієнко, К. Ушинський та ін. Автори розуміли християнське виховання як складний процес сприяння духовно-моральному формуванню людини, становленню моральних почуттів і рис (совісті, обов'язку, чесності, віри, відповідальності, громадянськості); моральної позиції (здатності до розрізнення добра і зла, прояву любові і жертвовності, готовності до подолання життєвих труднощів); моральної поведінки (готовності безкорисного служіння людям і Батьківщині, демонстрація духовної розсудливості, а також слухняності, доброї волі), ін.

Так, духовну людину, на думку Г. Сковороди, формує шлях добра: через пізнання, осмислення і розуміння своєї істинної природи, свого покликання у світі. Відповідно, для того щоб духовність людини була збережена і розвивалася, необхідна така побудова виховання й освіти, яка б системно і послідовно спрямовувала дитину на дорогу Істини, Добра і Краси, розвивала її інтелектуальні, моральні, духовні, культурні, етичні та естетичні задатки і потреби в ім'я Любові. Педагог і просвітитель переживав за те, щоб «блиск золота не затьмарив світла зірок»¹², щоб душа до кінця життя залишалася «як чистий кришталь», щоб матеріальне не переважило духовну сутність людини.

К. Ушинський вважав, що єдиним ідеалом досконалості є невмирущі істини християнства, і саме на них, насамперед, повинно ґрунтуватися виховання дитини. Він ставив християнські цінності та християнські морально-етичні

¹¹ Стежко Ю. *Морально-християнські цінності в особистісному самовизначенні учнів // Рідна школа*, 11 (2009), 2.

¹² Сковорода Г.С. *Пізнай у собі людину*. Львів 1995, 51.

засади в основу виховання, стверджуючи, що «є тільки один ідеал довершеності, якого визнають всі народності, – це ідеал, що посилає нам його християнство. Воно дає життя і ставить вищу мету всякому вихованню»¹³. Також відомий педагог вважав, що «у вихованні усе має базуватися на особистості наставника, бо виховна сила витікає лише з живого джерела людської особистості. Жодні статuti, програми, різноманітні організаційні форми, як би хитро вони не були придумані, не спроможні замінити впливу особистості педагога у справі виховання»¹⁴.

Знаний український педагог Г. Ващенко зазначав: «Все виховання української молоді повинно бути проникнуте християнським духом»¹⁵. Також, характеризуючи традиційний український ідеал людини, педагог перше місце віддавав незламній, відданій вірі в Бога; сподіванні на Бога та на його опіку, саме це і закладає основи його здорового оптимізму і мужності. Він неодноразово вказував на потребу організовувати виховання підростаючого покоління так, щоб воно чітко бачило сенс свого життя, осмислювало власну неповторність, відповідало за вчинене, було налаштоване на боротьбу зі злом заради добра. Г. Ващенко наголошував також, що людина повинна бути духовною, а виховання духовності – це пріоритетне завдання всієї педагогічної науки і практики.

Відомий український педагог і релігійний діяч І. Огієнко найвищим проявом моральності вбачав совість і чесність. Він пропагував трикомпонентну модель виховання моральних цінностей, у якій, на думку вченого, педагогічний процес має базуватися на триєдності духу, душі і тіла, які були створені за подобою Бога¹⁶.

Щодо сучасних наукових досліджень, то помітний внесок у висвітленні питання християнського виховання належить О. Вишневському, який наголошує на необхідності не лише традиційного світського, але й християнського виховання дитини: «це виховання спрямоване на оволодіння людиною

¹³ Ушинський К.Д. *Твори*. Т. 2. Київ 1954, 84.

¹⁴ Там само, 93.

¹⁵ Ващенко Г. *Виховний ідеал*. Полтава 1994, 37.

¹⁶ *Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка ...*, 49.

абсолютних, вічних норм співжиття, яким властивий універсальний, вселюдський характер і які є проявом людяності, незважаючи деяку расову, культурну чи національну особливість, ці поняття, що становлять зміст моралі і моральності, у своїй основі є спільними для всіх людей і народів»¹⁷. Вчений розглядав процес формування духовності українця на релігійно-християнських засадах, а поняття «духовність» ототожнював із намаганням людини стати ближчою до Бога, прийняти Його та жити відповідно до Його заповідей. Педагог сформулював «Кодекс цінностей», в якому докладно розглянув виховні цінності. Щоб повернути Вищі Ідеали, обстоював можливість вивчення учнями (за згоди батьків) основ релігії чи історію релігії у шкільному факультативному курсі.

Видатний український педагог В. Сухомлинський в основу духовно-морального виховання також поклав ідею формування високодуховної дитини, розвитку її моральних цінностей, збагачення досвіду духовної поведінки. Він зауважував, що виховання без самовиховання неможливе: «Якщо ви зуміли домогтися того, що дитині на самоті стає соромно, соромно перед собою за свій негідний учинок, якщо дитина намагається стати кращою, ніж вона є, якщо в дитячій свідомості не тільки живе, але і виступає власним переконанням уявлення про те, що добре і що погано, то це означає, що ви спостерігаєте наслідки своєї виховної роботи»¹⁸. У зв'язку з цим, педагог ввів поняття «побачити самого себе», що дозволяє зрозуміти й оцінити самого себе. На його думку, це особистісне утворення повинно бути сформоване у дитинстві, якщо ж цього не сталося, то в підлітковому віці особистість самоізолюється, оскільки не здатна робити добро іншим. Як ніхто інший, В. Сухомлинський піклувався про те, щоб його вихованці переживали співчуття, каяття совісті, турбувалися про добро й радість інших. Він уважав основними умовами морального розвитку особистості уміння вчителя орієнтуватися на живий ідеал, здатність бачити, цінувати, берегти в дитині головне, визначальне, спонукання її до високоморальних учинків, виховання людяності.

¹⁷ Вишневецький О. *Теоретичні основи сучасної української педагогіки*. Дрогобич 2006, 10.

¹⁸ Сухомлинський В. О. *Вибрані твори*. Т. 1. Київ 1976, 304.

Сучасна вчена О. Сухомлинська вважає, що виховання дитини «повинно здійснюватися на основі християнських цінностей, ґрунтуватися на еволюційно–синергетичному підході, в основі якого лежать ідеї історичного нелінійного становлення цінностей і їх понятійного апарату за допомогою синтезу та інтеграції своїх складових (серед них література, мистецтво, музика, живопис тощо), і який забезпечуватиме широке розуміння моралі, моральності, духовності, сприятиме позитивному ставленню до єдності, багатогранності й невичерпності світу»¹⁹. О. Сухомлинська також вказує, що в основі виховання у християнській культурі постає низка християнських цінностей, серед яких вона розрізняє певні категорії. Зокрема, до першої категорії вчена відносить головні цінності, що певною мірою належать до всіх інших етичних цінностей (цінність життя, людяність, краса, істина, добро, свобода); до другої категорії відносяться чесноти (справедливість, сміливість, правдивість, любов і повага до ближнього, щирість, вірність, довір'я, скромність, порядність, відданість); до третьої категорії – часткові моральні цінності (спроможність дарувати іншим свої духовні здобутки; любов, націлена на ідеалізовану цінність іншої особистості тощо). До чеснот належать доброта, увага, чуйність, милосердя, толерантність, совість, смиренність, чесність, справедливість, гідність, повага до людей, терпимість, лагідність, благородство, вірність, мужність, великодушність, витримка, достоїнство, стриманість, щирість, жертовність, скромність, сміливість, співчуття, працелюбність, старанність, бережливість. Складовими християнських цінностей є також їхні естетичні характеристики – прекрасне і трагічне. Вони належать до структури розуміння цінностей і оперування ними. В процесі залучення дітей до універсальних цінностей відбувається формування складових духовного світу, моральності, яка є провідним життєвим орієнтиром і спроможна структурувати реальність за критеріями значущості.

Ю. Щербяк у праці «Концептуальні засади освітньої доктрини Української греко-католицької церкви в ХХ столітті» доводить значну роль у вихованні дітей

¹⁹ Сухомлинська О. В. *Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей* // *Шлях освіти*, 4 (2002), 15.

Василіянського Чину Греко-Католицької Церкви, діючого у Галичині в другій половині XIX – середині XX ст. Василіяни проповідували не тільки засади християнської релігії, але й допомагали впровадженню рідної мови, активно виховували патріотичні почуття і таким чином сприяли формуванню національної свідомості громадян²⁰.

Отже, аналіз визначених у науковій літературі основних підходів до проблеми християнського виховання дитини показує, що християнство та християнські цінності є джерелом і основою для виховання гармонійної особистості дитини. Виховний процес має ґрунтуватися на християнських моральних цінностях, які стануть базою для формування рис характеру дитини: доброзичливості, працьовитості, любові до ближнього, співчуття та ін. Проведений аналіз наукової літератури доводить необхідність не лише традиційного світського, але й християнського виховання дитини.

1.2 Поняття, сутність та завдання християнського виховання дитини

Результатом соціалізації дитини є виховання – складний і різносторонній процес формування особистості, забезпечення належних умов для її фізичного, психічного й соціального розвитку. Враховуючи, що «виховання – це складний процес формування особистості, процес створення етичної і духовної основи людини»²¹, слід розрізняти світське і релігійне виховання.

Зауважимо, що світське виховання переслідує життєві цілі, пов'язані з потребами родини, суспільства або держави. У ньому беруть участь сім'я, школа, суспільство, а його цілі часто залежать від інтересів не самої дитини, а зовнішніх сил – держави чи влади. Наприклад, у європейських країнах намагаються виховати вільну людину, а виховання у тоталітарних державах має на меті сформувати не особистість, «слухняне знаряддя», яке діятиме в їх інтересах. Зовсім іншим є «релігійне виховання, спрямоване на душу дитини й покликане

²⁰ Щербяк Ю.А. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української греко-католицької церкви в XX столітті*. Тернопіль 2006.

²¹ Мойсеюк Н. Є. *Педагогіка*. Київ 2007, 286.

створити духовну основу, щоб встояти перед різноманітними спокусами, жити згідно з Божим законом»²². Важливо також ураховувати, що «християнське виховання ґрунтується на Божественному одкровенні»²³.

Поняття «християнське виховання» в Україні не дуже поширене, хоча, як стверджують А. Вихрущ, В. Карагодін та Т. Тхоржевська, «християнське виховання існувало навіть до офіційного прийняття християнства»²⁴. На їхню думку, основна функція християнського виховання полягає у продукуванні Божественного через людину, а точніше – в людині. Християнське виховання, доводять автори, – це «виховна система, що сповідує дивовижний і неосяжний шлях дитини до Добра, і вона, безумовно, має бути визнаною й реалізованою»²⁵. Вчені констатують, що у багатьох наукових та теологічних працях виховання завжди розглядалося як основа релігійності, духовності людини. Однак, щоб стати таким, воно повинно мати відповідний зміст, загальнолюдські цінності, охоплювати світову і національну культуру, уміщувати вивчення дітьми основ релігії, етики, естетики, історії та ін.

Щодо змісту поняття «християнське виховання», то найбільш влучно його виражає християнська психологія, визначаючи цю категорію як «здатність людини розрізняти й вибирати для себе істинні християнські цінності та керуватися ними в щоденному житті – в діяльності, поведінці, спілкуванні»²⁶. На думку А. Натовського, «християнські цінності охоплюють знання про Бога як першопричину Всесвіту, походження життя на Землі, створення людини, ціль і зміст людського буття, необхідність духовного відродження через віру в Ісуса Христа»²⁷. Саме тому християнське виховання починається насамперед з формування в дитини основ християнського світогляду, який базується на істині про Бога і сприяє формуванню духовності і моральності. Як стверджує дослідник психології релігії О. Макселон, «з ранніх років виникає необхідність закласти в

²² Натовський А. *Вічна мудрість Закону Божого* // *Урядовий кур'єр*, 137 (2004), 8.

²³ Перегонова А. *Уроки християнської етики* // *Початкова школа*, 4 (2010), 29.

²⁴ Вихрущ А.В. та ін. *Основи християнської педагогіки*. Тернопіль 1999, 19.

²⁵ Там само, 42.

²⁶ Майко Л. *Виховання дітей у Православ'ї: психологічний аспект*, 3.

²⁷ Натовський А. *Вічна мудрість Закону Божого*, 9.

душу дитини позитивний християнський зміст не як щось зовнішнє і тимчасове, а як відповідь на власні найглибші запити її духу»²⁸.

Доцільно врахувати погляди Н. Химич, яка визначає християнське виховання як цілеспрямовану, організовану, комплексну педагогічну діяльність, яка націлена на стимулювання когнітивної функції особистості з метою засвоєння та осмислення і подальшого використання нею на практиці одержаних знань, умінь та сформованих навичок християнського життя²⁹. Обґрунтованим видається і визначення феномену християнського виховання вченого А. Яворського, котрий характеризує його як «складний, системний та різноплановий процес формування особистості у фізичному, душевному, духовному та соціальному аспектах на засадах християнської етики»³⁰.

Християнське виховання має глибоку і древню історію, це обумовлено тим, що «церква протягом багатьох сторічч активно впливала на життя сім'ї й виховання дітей»³¹. Необхідно підкреслити, що в Україні церква і зараз є осередком виховного впливу. Ритуал Хрещення дитини, Пасха, Різдво, Спаса, Пречиста, Трійця є не тільки важливими релігійними святами, а й засобом виховного впливу на особистість, котра формується. У християнському вихованні пріоритетна роль відводиться релігійним цінностям. Установлено, що «дитину, в першу чергу, потрібно виростити, насамперед, християнином»³².

Зауважимо, що християнське виховання в своїй історії переживало перетворення від ідеальних моделей життя (поданих в Нагірній проповіді Ісуса Христа, у притчах Ісуса Христа, в заповідях Месії) до низки конкретних життєвих приписів (Апостольське вчення), які мали стосунок до різних напрямків життя суспільства й кожної окремої особистості. Вчення Ісуса Христа містить «загальні ціннісні концепти про сутність буття людини, цілі її життя, норми суспільної моралі, вектори духовного розвитку та вдосконалення»³³. А

²⁸ Психологія: з викладом основ психології релігії / за ред. О. Макселона. Львів 1998, 87.

²⁹ Химич Н. На засадах християнської моралі, 14.

³⁰ Яворський А.А. Про користь християнського виховання в ранньому віці.

³¹ Щербяк Ю.А. Концептуальні засади освітньої доктрини Української..., 46.

³² Стежко Ю. Морально-християнські цінності в особистісному самовизначенні учнів, 4.

³³ Колодний А. та ін. (ред.) Релігійні ідентичності в їх сутності..., 89.

Нагірну Проповідь Ісуса називають традиційно «Конституцією християнина». Пріоритетною метою вчення Ісуса Христа вважалася підготовка людства до приходу Нового царственного ладу, кардинально нової філософії земного життя, а також навчання і підготовка майбутніх Апостолів до майбутньої просвітницької місії. Вчення Ісуса Христа записано Апостолами у вигляді чотирьох Євангелій³⁴.

На думку А. Вознюк, «апостольське вчення мало на меті конкретизувати, формалізувати та роз'яснити вчення Ісуса Христа для вірних Церкви у контексті повсякденного життя. Апостоли (Павло, Петро, Іван, Яків, Юда) у своїх листах торкалися питань духовного вдосконалення віруючих (віра, пізнання, вірність); міжособистісних відносин у громаді, родині, між рабами та володарями; взаємовідносин між громадянами та владою; конфлікту у лоні церкви між християнським та ортодоксальним юдейським ученнями, між апостольським вченням та філософськими концептами протогоностицизму»³⁵.

Християнська педагогіка, функціуючи століттями, шукала оптимальні шляхи належного формування людської особи та дієві способи впливу на свідомість, почуття і волю людини. С. Івах зауважувала, що «сприймаючи Євангельські правди безпосередньо почуттями, християни впроваджували їх у життя, і, керуючись цими істинами, будували свої вчинки, звичаї, вдачу, що визначало характер виховання. Основні підвалини виховання трансформувалися у християнський звичай, побутовий устрій життя, перетворювалися у традиції, які передавалися із покоління до покоління»³⁶. Традиції, на її думку, «мали виховуючий характер і згодом переходили в правила поведінки, у своєрідну життєву науку, визначальні принципи життя»³⁷. Виходячи з глобальної мети життя християнина, авторка формулює поняття «християнська педагогіка» як науку, «яка допомагає людині духовно з'єднатися з Богом, за допомогою сили Святого Духа, способом свого життя, який проповідує Христова церква, тобто

³⁴ Витівський М. *Християнське виховання і навчання дітей*, 32.

³⁵ Вознюк А.П. *Християнське виховання молоді*, 20-21.

³⁶ Івах С. М. *Принципи та методи християнського виховання*, 34.

³⁷ Там само, 29.

досягти такої духовно-моральної досконалості, яка закладена в Божих Заповідях»³⁸.

Духовність дитини, як стверджує О. Вишневський, безпосередньо здійснює вплив на три основні сфери її життя: відносини з іншими людьми, моральне здоров'я (совість), особливості духовного життя, відносини з Богом, коли особистість віднаходить або втрачає духовний баланс. Педагогічний рівень спрямований на розрізнення оволодіння духовними засадами і бажання (або небажання) узгоджувати свою поведінку відповідно до них. Одночасно дослідник акцентує на вічній потребі особистості бути моральною, що скерує її до добра, наголошує на відповідному ставленні до Господа: «Таке розуміння моралі та її природи відповідає традиційному християнському трактуванню: мораль і моральні закони дані нам Богом і розглядаються як ідеали – абсолютні, чисті, недоторкані, вічні та недосяжні, їхня функція не в тому, щоб людина знала правила поведінки, а в тому, щоб у них повірила, прийняла і взяла за основу власного життя»³⁹.

Вчені А. Вихрущ, В. Карагодін, Т. Тхоржевська доводять, що християнська педагогіка пропонує «виховувати дітей по-християнськи, через збереження в дитини усього світлого, відсікання всього темного та формування чеснот»⁴⁰. А вчений І. Єсьман стверджує, що, «на думку богословів, душу людини терзають вісім головних пристрастей: тілесні (ненаситність, блуд), душевні (лінощі, користолобство, заздрість), духовні (гордия, марнославство, гнів). Всі інші гріхи походять саме від цих»⁴¹. Відтак, завдання батьків, педагогів, інших виховників, на думку авторки, – «вчасно виявити головну пристрасть у дитини та формувати на противагу чесноти: стриманість, безкорисливість, смиренність, радість, мужність, упевненість, великодушність, працелюбність та ін.»⁴².

Аналіз наукової літератури дає змогу стверджувати, що «християнські цінності виховання проходять через процес оновлення та редагування відповідно

³⁸ Там само, 52.

³⁹ Вишневський О. *Теоретичні основи сучасної української педагогіки*, 135.

⁴⁰ Вихрущ А.В. та ін. *Основи християнської педагогіки*, 34.

⁴¹ Єсьман І. В. *Християнське виховання батьків ...*

⁴² Там само.

до часу та зовнішніх обставин»⁴³. Так, представники месіанської педагогіки церкву уважали єдиним середовищем для підготовки людини до соціального життя і життєреалізування. Характерною рисою постає почуття виключності, обраності, елітарності, а також містицизм. Раціоналістична ж педагогіка зводила до рангу абсолюту раціональність, людський розум, здатність до мислительних операцій («Я вірю в те, що здатен зрозуміти»). А ліберальна педагогіка в умовах сьогодення спрямовувалася на возвеличення людини, її прав та свобод, ґрунтуючись на принципі богоподібності людини⁴⁴.

Серед методологічних підходів до організації християнського виховання А. Вознюк виділяє важливі для нашого дослідження моделі:

1) репресивну модель – базується на тому, що вихованців попереджували про певні правила, після чого суворо стежили за їх дотриманням. Вигляд вихователя, сказані ним слова мають бути грізними. Він цурається довірливих відносин із підлеглими;

2) особистісний підхід – фокусує процес християнського виховання спрямований на системні та прогресивні зміни у цілісній структурі особистості (дух – душа – тіло); на встановлення відносин між педагогом та учнем на основі взаємоповаги, толерантності, довіри, доброти, чуйності, співчуття, віри, чесності; на самореалізацію, самовизначення, самоутвердження людини на основі християнських цінностей;

3) аксіологічний підхід пріоритетною вважає систему християнських цінностей, які наведені у текстах Святого Письма;

4) діяльнісний підхід має на меті організацію діяльності суб'єкта, зокрема активні участі у духовних практиках (богослужіння, євхаристія, молитва, піснеспів, місійна робота, засвоєння Святого Письма тощо);

5) ресурсний підхід націлює педагога на пошуки, аналіз та розвиток його власних потенційних внутрішніх духовних ресурсів (задатків, здібностей,

⁴³ Момот Л. *Дорогою добра та милосердя*, 9.

⁴⁴ Бех І. Д. *Особистість на шляху до духовних цінностей*, 38.

талантів), які можуть стати в пригоді для формування та втіленні його можливостей у соціумі;

б) системний підхід ґрунтується на взаємозв'язках мети, завдань, змісту, принципів християнського навчання і виховання. Кожне слово навчає і виховує;

7) синергетичний підхід закладає уявлення про взаємозв'язок усіх компонентів християнської педагогіки з сучасною освітою і наукою, коли виховні цінності християнської етики інтегруються в світську освітню систему⁴⁵.

Важливим для нас постає комплексний підхід в християнському вихованні дитини, який спрямований на забезпечення єдності різних напрямів виховання (духовне, душевне (психологічне, вольове), розумове, фізичне і соціальне), злагодженості форм, засобів, методів під час впливу на людину, залучення у процес різних соціальних інститутів (релігійна громада, освітня установа, сім'я, громадська організація, територіальна громада)⁴⁶.

Отже, християнське виховання – це складний, системний і багаторівневий процес формування особистості у фізичному, душевному, духовному та соціальному аспектах на засадах християнської етики. Метою християнського виховання має стати прищеплення дитині християнських чеснот, а його сутність полягає у здатності людини розрізняти й вибирати для себе істинні християнські цінності та підпорядковувати їм щоденне життя – діяльність, поведінку, спілкування. Комплексний підхід в християнському вихованні передбачає забезпечення єдності напрямів виховання (духовне, душевне, фізичне і соціальне), а також злагодженості форм, засобів і методів під час впливу на людину, залучення у процес різних соціальних інститутів (релігійна громада, освітня установа, сім'я, громадська організація, територіальна громада). Результатом християнського виховання має стати надбання особистістю внутрішньої системи християнських вартостей.

⁴⁵ Вознюк А.П. *Християнське виховання молоді*, 21-22.

⁴⁶ Салій В. *Християнське виховання дитини...*

1.3 Основні чинники та умови християнського виховання у дитячому віці

Оскільки в Україні здавна домінуючою релігією було і є християнство, в основі якого – віра в Ісуса Христа, то основним завданням виховання в контексті християнської релігії є утвердження християнських цінностей. Оскільки різні християнські церкви, християнські конфесії мають свої школи, семінарії, академії, відтак в освітньо-виховний процес на рівні з сучасними технологіями виховання упроваджуються ідеї християнської педагогіки. Серед чинників християнського виховання у дитячому віці виділимо психологічний, віковий, соціальний, духовний, організаційний та ін.

Так, психологічний чинник дав змогу розглянути основні риси релігійності на різних етапах розвитку людини та роль церкви у становленні релігійності. Зокрема, «пробудження уяви, образне сприйняття світу як повного несподіванок і таємниць, справляє велике враження на дитину й схиляє її до прийняття вищої сили»⁴⁷. Спостерігається вплив на дітей християнських ікон та біблійних оповідань, аж до того, що деякі діти ототожнюють Бога з іконою.

Вважається, що «антропоморфічне сприйняття Бога зменшується після 4-х років, коли діти вже сприймають Бога як істоту нематеріальну, яка все може і лише частково подібна до людини»⁴⁸. Важливо, що старші дошкільники сприймають Бога як всемогутнього Творця. Істина про всесильність для дітей доступніша, ніж поняття про знаходження Бога в людських серцях. Зростає також цікавість дошкільників до релігійних обрядів, у зв'язку з чим їм можна пропонувати молитву в різних місцях і соціальних обставинах⁴⁹.

У молодшому шкільному віці, одночасно з початком навчання в початковій школі, у дітей-учнів формується нове ставлення до світу. Дитина виявляє цікавість до пізнання природного й людського середовища. З цього віку також починають навчання дітей релігії представники церкви, тому в результаті зростає

⁴⁷ Психологія: з викладом основ психології релігії, 51.

⁴⁸ Там само, 53.

⁴⁹ Салій В. Християнське виховання дитини.

коло осіб, котрі мають значення для молодшого школяра (не лише батьки, дід, учителі, але й церква і духовні особи)⁵⁰.

Слід констатувати, що в молодшому шкільному віці конкретний характер мислення призводить до перенесення рис рідного батька на образ Бога. В образі батька містяться суттєві елементи, які перебувають у зв'язку з християнським сприйняттям Бога. Так, батько виступає носієм прав, певних наказів і заборон, а також зразком, який треба наслідувати. З ним пов'язані можливості дальшого розвитку. Хоча відомо, що «формування у дитини образу Бога може складатися з уявлень іншого роду, наприклад асоціацій, пов'язаних з матір'ю, монахиною, священиком, але батько тут виступає найосновнішим»⁵¹. Порівнюючи сприйняття Бога у дітей, кожен з яких мав «доброго» батька, з тими, чиї батьки були «злі», вчені дійшли висновку, що існує глибинна відмінність образу Бога з огляду на особу батька: діти «злих» батьків мали значно більш негативний образ Бога, ніж діти «добрих». Встановлено також, що «хлопчики більшою мірою, ніж дівчатка, переносять особливості особи батька на образ Бога»⁵².

М. Витівський зауважує, що деякі діти через різні причини можуть не мати релігійної підтримки сім'ї або не ходять до школи. Їм бракує відповідної релігійної опори, оскільки вони живуть в умовах суспільної нестабільності, покинуті, сироти, або через інші зовнішні фактори. Багато таких дітей можуть бути не охрещені. Тому завдання християнського виховання таких дітей будуть відрізнятися від загальноприйнятих виховних цілей⁵³.

Віковий чинник дає змогу визначити період, коли слід приступати до християнського виховання дітей. Деякі вихователі, зокрема А. Богуш, І. Сіданіч, В. Сучок та ін., вважають, що до 2-3 років розум дитини не сприймає духовно-моральних цінностей⁵⁴. Така думка суперечить християнському навчанню, яке ґрунтується на думці психологів, що дитина здатна сприймати досить складні

⁵⁰ Катеринчик Н. – Войцешко Я. *Християнську етику...*, 6.

⁵¹ Вихрущ А.В. та ін. *Основи християнської педагогіки*, 69.

⁵² Репецька О. А. *Виховання християнських чеснот у дівчат-підлітків засобами нової української літератури: автореф. дис. ... канд. пед. наук*. Луганськ 2001, 58.

⁵³ Витівський М. *Християнське виховання і навчання дітей*, 74.

⁵⁴ Богуш А. М. та ін. *Духовно-моральне виховання...*, 29.

речі з моменту народження: «Душа дитини подібна чутливій кінематографічній стрічці, яка безперервно фіксує всі відчуття. Дитина ще лежить в колисці, а душа її вже накопичує враження, вловлює звуки, погляди, інтонації голосів і навіть душевний настрій батьків. Зі всіх цих вражень, формується підсвідомість дитини. І все, що вона сприймає день за днем, стає частиною його особистості, і тоді вже ніякими способами ці враження не зміниш», – стверджували О. Шиян, О. Франкевич, Н. Патуляк⁵⁵.

В Євангелії також пише, що «приносили до Ісуса дітей, учні ж не допускали їх. Побачивши це, Ісус обурився і наказав: Пустіть дітей приходити до Мене і не перешкоджайте їм, бо таким є Царство Боже. І обійнявши їх, поклав руки на них і поблагословив їх» (Марк 10:13-16). Зауважимо, що дітей до Христа не приводили, а приносили, тому можна констатувати, що вони були малими й не могли самостійно ходити. Учні не допускали до Христа малят, вважаючи, що вони не здатні сприймати його ідеї. Ісус обурився на апостолів за це, наказавши пропустити дітей до нього і не перешкоджати їм, бо «таким є Царство Небесне», і діти більше, ніж дорослі, сприйнятливі до добра, любові і благодаті, і тому вони інстинктивно прагнуть до Бога. Звідси виходить, що християнське виховання слід починати з раннього дитинства.

Соціальний чинник дає змогу встановити роль оточення у формуванні в дитини ставлення до Бога, її релігійної позиції. У декларації про християнське виховання наведено, що батьки виступають першими і головними вихователями дітей. Вони зобов'язані познайомити дитину з Богом, сформувати в неї перші знання про нього. Для цього вдома регулярно проводять розмови про Бога, і діти від найрідніших людей сприймають інформацію. Дітям необхідно прагнути відповісти на їхні запитання так, щоб вони не втратили у них віру⁵⁶. Тому, щоб спілкуватися з дитиною про таїнство, батьки повинні самі володіти необхідними знаннями. Великий вплив на дітей здійснює часте відвідування церкви,

⁵⁵ Шиян О. та ін. *Зерно любові*, 8.

⁵⁶ *Декларація про християнське виховання*.

благословення священника. Особливо «важливим є дух віри і благочестя батьків, які оберігають, виховують і зміцнюють благодатне життя дітей»⁵⁷.

Духовний чинник дає змогу установити духовно-моральні основи християнського виховання дітей. Так, слід враховувати, що «діти за своєю природою ніжні, незлобливі, відверті, але ці якості потребують розвитку. По мірі зростання і розвитку дитини, батьки повинні закріплювати в неї такі відчуття, які б допомагали боротися з поганими схильностями і підтримувало добрі»⁵⁸. З цього слідує, що завданням батьків є розвинути в дитині совість і привчити прислухатися до голосу совісті. Слід робити це не шляхом переконання, а лише «спираючись на віру в Бога і на любов, подяку, відповідальність за свої вчинки»⁵⁹. Слід враховувати також слова Т. Саннікової, що «без релігійної основи виховання дитини буде неефективним»⁶⁰.

Результатом християнського виховання дитини, як доводить А. Натовський, «має стати не вишколеність, а надбання внутрішньої системи вартостей, які лягають в основу всього життя людини. Вона віддзеркалюється не у переліку дозволеного чи не дозволеного, а у внутрішній поведінці, прихильності і нарешті в любові до істини»⁶¹. Він стверджує, що «особистість тоді вважається сформованою, коли у неї не просто з'явилися поняття добра і зла, а коли вони керують її волею»⁶². Тому християнське виховання має дати дитині здатність встояти перед різними спокусами й «іти в житті правильним шляхом»⁶³. А для цього, стверджує автор, потрібно, щоб вона з дитинства не тільки володіла знаннями про правила поведінки, але й розрізняла прояви добра і зла. Лише тоді дитина стає здатна «до справжнього діалогу зі світом, не розчиняючись в ньому і не гублячи свого сумління»⁶⁴.

⁵⁷ Єсьман І. В. *Християнське виховання батьків...*

⁵⁸ Мицишин І.Я. *Основні напрями виховання*, 28.

⁵⁹ Савчин М. *Духовний потенціал людини*, 169.

⁶⁰ Саннікова Т. В. *Духовне виховання молодших підлітків*, 11.

⁶¹ Натовський А. *Вічна мудрість Закону Божого*, 9.

⁶² Там само.

⁶³ Національна соціальна сервісна служба України: офіційний сайт. URL : <https://nssu.gov.ua> (05.07.2023), 8.

⁶⁴ Там само.

У процесі християнського виховання слід долати стереотипні уявлення вихователів, що поняття Бога, добра і зла дуже складні для дитини. Досвід доводить, що у 3-4 роки дитині повністю доступні уявлення про Бога, добро і зло, якщо вони підносяться в наочній формі – в вигляді ікони над ліжечком, хресного знамення, найпростішої молитви та ін. Віра в Бога виникає разом з людиною, відповідно, вона доступна і зрозуміла всім дітям, незалежно від віку і розумового розвитку. Кожна віруюча людина переживає свою віру в міру своїх можливостей, і у міру свого розвитку поглиблюються уявлення про Бога⁶⁵. Найголовніше, що віра в Бога є ключем до розвитку всіх позитивних якостей дитини – благоговіння, любові, жалю, сорому, розкаяння і бажання стати краще.

Елементом християнського виховання є і ставлення дитини до інших людей, яке ґрунтується на любові: «Бо хто не любить брата свого, якого бачить, той не може любити Бога, якого він не бачить» (Івана 4:20). Навчити любити можна лише на основі досвіду. Любов батьків одне до одного, батьків та дітей, братів та сестер дозволяє наблизитися до Господа, який є любов'ю. «Коли ми любимо одне одного, то Бог у нас перебуває, і його любов у нас досконала»⁶⁶.

Організаційний чинник дає нам змогу визначити принципи, форми організації та методи християнського виховання. Так, дослідник Ю. Щербяк у праці «Концептуальні засади освітньої доктрини Української греко-католицької церкви в ХХ столітті» наводить такі принципи християнського виховання: гуманізму; врахування вікових та індивідуальних особливостей дитини; провіденціоналізму; урахування статі дитини; рівності чоловіка і жінки в аспектах віри та відповідальності за свої вчинки перед Богом; укріплення життєвого оптимізму через чесноту надії; самовиховання і самовдосконалення; систематичності й послідовності; народності; виховання в праці; опори на позитивне в людині; збереження єдності й наступності поколінь; єдності школи, сім'ї і громадськості у за вихованні підростаючого покоління; повага до дитини

⁶⁵ Стефанюк С. *Християнська педагогіка: плекання кращих людських чеснот*. Харків 2010, 52.

⁶⁶ Катеринчик Н. – Войцешко Я. *Християнську етику – кожному навчальному закладу України // Освіта, 6-7 (2008), 7.*

у комплексі з вимогливістю до неї; вшанування авторитету Божого, духовних владик, світської влади, старших наставників і педагогів, батьків⁶⁷.

Отже, аналіз літературних джерел дав змогу визначити різноманітні чинники (психологічний, віковий, соціальний, духовний, організаційний чинник та ін.) й умови християнського виховання в дитячому віці. Серед умов християнського виховання в дитячому віці виділимо ознайомлення дітей із християнськими моральними чеснотами; формування свідомої і відповідальної особистості дитини, послуговуючись християнськими цінностями; збагачення словника дітей християнською термінологією; залучення дітей до активних дій на основі прийнятих ними християнських цінностей. Слід констатувати важливість формування у дитини релігійних цінностей, а також сприятливість їх до впливу різних форм і методів християнського виховання.

⁶⁷ Щербяк Ю.А. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української...*, 104.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ХРИСТИЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ

2.1 Вікові, соціальні та психологічні особливості дітей-сиріт

На даний час в Україні склалася складна соціальна ситуація, відбулося стрімке збільшення числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки. Попри те, що ХХ ст. шведська письменниця і педагог Е. Кей назвала «століттям дитини», проведені економічні й соціальні реформи не підвищили рівень життя цих дітей, тому для більшої їх частини дитинство запам'ятується без яскравих позитивних емоцій, збалансованого харчування, турботи батьків, належної освіти.

Вважаємо за доцільне розглянути сутність поняття «діти-сироти», оскільки, як показав аналіз наукової літератури, сьогодні не існує усталеного визначення цієї категорії дітей. Зокрема, вживаються такі терміни: бездоглядні, бездомні, безпритульні⁶⁸; діти вулиці⁶⁹; діти, позбавлені батьківського піклування⁷⁰; соціальні сироти⁷¹; неповнолітні групи ризику⁷². Сиротою будемо називати дитину, котра тимчасово чи постійно знаходиться поза сімейним оточенням в результаті втрати батьків, а також дитину, яка не має змоги з певних причин чи із власних інтересів зоставатися в сімейному колі, потребуючи захисту та підтримки з боку держави. Сирітство можливе двох типів: біологічне і соціальне. Біологічними сиротами називають дітей, які втратили обох батьків. До соціальних сиріт відносять дітей, які є сиротами, маючи живих батьків⁷³.

Багато вчених зауважують, що поза родиною розвиток дитини характеризується своєрідними фізичними, психологічними та соціальними аспектами, при цьому у дитини розвиваються специфічні риси характеру,

⁶⁸ Турків С. *Діяльність установ для дітей-сиріт*, 111.

⁶⁹ Артюшкіна Л.М. – Полянничко А.О. *Сирітство в Україні*, 34.

⁷⁰ Пліско Є., Тіщенко В. *Аналіз сучасного стану соціального захисту*, 43.

⁷¹ Брич В. Я. – Миколюк С. М. *Соціальний захист сиріт*, 28.

⁷² Манохіна І.В. *Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами*, 31.

⁷³ Пархомов Л.І. *Причини виникнення сирітства*, 48.

поведінки, які можуть набувати негативної оцінки⁷⁴. Розвиток дітей, які позбавлені батьків, має свої особливості і відмінний від розвитку дітей, виховання яких відбувається у родинному оточенні⁷⁵.

Умовно специфічні риси дітей, які виховуються без батьків, можна об'єднати у три групи: психолого-фізіологічні сторони розвитку; установлення міжособистісних стосунків; становлення емоційно-вольової й інтелектуальної сфер особистості. Наприклад, тривале незадоволення базових потреб (безпеки, відповідального ставлення, турботи, емоційних контактів) веде до розвитку так званого феномену «сирітської хвороби», яка в майбутньому може спричинити значні фізіологічні, психічні та соціальні проблеми. Зокрема, серед дітей-сиріт частіше трапляється зниження пізнавальної активності, обмеженість кругозору, деформування власних спогадів про себе. Дітям-сиротам притаманна крайня ситуативність розумових дій, яка детермінується або предметним оточенням, або вказівками дорослого, відсутність пізнавальної ініціативи і нестача цілеспрямованості, нерозвинена уява. Діти-сироти не вміють фантазувати, мріяти, їхні бажання обмежені актуальними потребами, у них спостерігається низка таких рис характеру, як замкнутість, заздрість, недовіра, а також впертість, егоїзм і агресивність⁷⁶.

Розвиток дітей-сиріт, здебільшого, залежить від того, в якому віці вони стали сиротами. Чим раніше дитина зосталася без батьків, тим більше впливають на її особистісний розвиток наслідки сирітства. Безперечно, кожен віковий період дитини вважається «несприятливим» для розлуки з батьками. Однак науковці запевняють: «найбільш драматичним з огляду психічного розвитку дитини є розрив з батьками у віці між 18 місяцями та 3-м роком життя. Це вік, в якому дитина сильно прив'язана до матері, усвідомлює її існування, але не має почуття часу, місця, не в стані зрозуміти, що з нею трапилось»⁷⁷.

⁷⁴ Токарчук Л. М. *Влаштування дітей-сиріт та дітей...*, 46.

⁷⁵ Манохіна І.В. *Соціально-педагогічна робота*, 62.

⁷⁶ Брич В. Я. – Миколюк С. М. *Соціальний захист сиріт в Україні*, 73.

⁷⁷ Пархомов Л.І. *Причини виникнення сирітства*, 47.

Існує й теорія, що «опанування мовою почуттів відбувається саме протягом перших двох років життя. Якщо дитина не засвоїть цієї мови у визначений період і в неї не сформується відповідні для цього психічні структури, то у більш зрілому віці їй загрожує емоційна глухонімота – нездатність до емоційного порозуміння з людьми, співчуття іншим і внаслідок цього неспроможність будувати тривалі емоційні зв'язки та відчувати любов»⁷⁸. Брак матері спричиняє фрустрацію та посилення у дитини станів лякливості й відповідних психічних наслідків, що виявляються у подальших вікових періодах⁷⁹.

І. Манохіна стверджує, що дитина-сирота у ранньому і дошкільному віці характеризується:

- відсутністю зацікавленості в оцінці дорослого, це пояснюється тим, що сиріт ніхто не хвалив;
- браком відчуття переживання невдач у діяльності, необхідності в позитивній оцінці дорослих і ровесників;
- невмінням розрізняти успішні й неуспішні дії;
- відставанням у формуванні мовлення;
- непорозуміннями з однолітками;
- порушенням самоідентичності: вони не можуть побачити себе в «дзеркалі». У дошкільному віці не пам'ятають себе маленькими⁸⁰.

Дитина-сирота у молодшому шкільному віці, на думку І. Манохіної, характеризується:

- невмінням грати в сюжетно-рольові ігри (в магазин, лікарню, дочки-матері, «швидку допомогу» тощо). Дітям-сиротам в основному притаманні ігри-маніпуляції;
- великим, гіпертрофованим намаганням звернути на себе увагу дорослих. Це часто веде до нелогічних і незрозумілих дій з боку дитини – вона кричить, вередує, смикає незнайому людину тощо⁸¹.

⁷⁸ Самолюк Г. *Не забувати про душу дитини*, 6.

⁷⁹ Албул І. *Робота соціального педагога з дітьми-сиротами...*, 38.

⁸⁰ Манохіна І.В. *Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами*, 71.

⁸¹ Там само, 73.

Дитина-сирота у підлітковому віці, на думку І. Манохіної, характеризується:

- складнощами у стосунках з оточуючими, поверховими почуттями, установкою жити за вказівкою інших;
- відхиленнями у сфері самосвідомості – перепади від почуття вседозволеності до відчуття власної неповноцінності;
- порушеннями дисципліни (бродяжництво, крадіжки тощо);
- у взаєминах з дорослими виявляються переживання власної непотрібності, нерозуміння своєї цінності й цінності іншої людини⁸².

Вивчення фізичного розвитку дітей-сиріт, котрі проживають у державних закладах (інтернатах, притулках, будинках дитини та ін.), за словами Л. Токарчук, показує істотне зниження їхніх антропометричних показників та наявність відхилень трьох груп: адаптаційних, психічного розвитку, супутніх психічних захворювань⁸³.

Зокрема, адаптаційні розлади у дітей-сиріт спостерігаються на всіх основних напрямках життєвого простору – сімейному, соціальному, шкільному, – й усіх рівнях нервово-психічного реагування: соматовегетативному, психомоторному та сімейно-ідеаторному. Розлади в адаптації дітей-сиріт об'єднуються в групи, відповідно до найбільш представлених поведінкових розладів: агресивних, регресивних, психопатоподібних та ін., які у дітей-сиріт зустрічаються частіше, ніж у соціальних сиріт. Менш представленими є такі психосоматичні порушення у дітей-сиріт, як порушення сну, головні й серцеві больові синдроми, дискінезія жовчовивідних шляхів. Тільки у соціальних сиріт виявляються тривожно-депресивні порушення, які минають через 1-5 місяців без спеціальної терапії. Відомими також є випадки швидкої адаптації дітей-сиріт, що супроводжуються їхнім байдужим ставленням до власного життя й долі. Деадаптаційний, травмуючий вплив на розвиток дитини-сироти має також

⁸² Там само, 74.

⁸³ Токарчук Л. М. *Влаштування дітей-сиріт...*, 82.

фактор «повторного сирітства», коли відбувається повторне улаштування її в інтернатний заклад⁸⁴.

Г. Самолюк стверджує, що специфіку психічного розвитку дітей-сиріт не можна визначити за критерієм «норма і патологія». Дослідження свідчать, що поза родиною розвиток дитини відбувається особливим чином, і в неї розвиваються специфічні риси характеру, поведінки, які однозначно не можна описати: позитивні вони чи негативні – вони просто інші⁸⁵. Характеризуючи особливості дітей-сиріт, А. Капська відзначає формування особистості з погано розвиненим механізмом активної, ініціативної та вільної поведінки, для якої властиве специфічне психологічне утворення – несформованість образу «Я» і наявність феномену «ми». Діти-сироти часто ділять оточуючих на «своїх» та «чужих», проте, відмежовуючись від «чужих», можуть використовувати їх на свою користь. Тому у дітей-сиріт часто відзначають надзвичайно прагматичні мотиви соціальної взаємодії і спілкування⁸⁶.

Зауважимо, що через недостатній розвиток контактів з дорослими, дітям-сиротам притаманна несформованість форм співпраці, затримка у розвитку мовлення, втрата самостійності, брак інтересу до оцінки дорослого, переживання поразки в дії, невміння розрізняти успішні та неуспішні дії, поведінку, яка схвалюється і засуджується. Цілком зрозуміло, що психічний розвиток дітей-сиріт відмінний від розвитку однолітків, які виховуються у родинах. Їм властивий уповільнений темп психічного розвитку, сукупність негативних особливостей: нестабільна емоційна сфера, затримка процесу засвоєння навичок саморегуляції та норм правильної поведінки.

Дефіцит адекватного спілкування з дорослими та дітьми-сиротами, що є типовим для вихованців інтернатних установ, визначає розвиток неадекватності в створенні моделі подальшого спілкування з дорослими, зокрема домінування захисних форм поведінки у конфліктних ситуаціях, що призводить до нездатності конструктивно розв'язувати проблемні ситуації, виникненні

⁸⁴ Албул І. *Робота соціального педагога з дітьми-сиротами...*, 36-37.

⁸⁵ Самолюк Г. *Не забувати про душу дитини*, 7.

⁸⁶ *Соціальна педагогіка*, 109.

агресивних спалахів, намаганні перекласти відповідальність на інших. Дітям-сиротам погано зрозуміла мова жестів і міміки, значення інтонацій, вони рідко демонструють співчуття, співпереживання у стосунках з оточуючими⁸⁷.

Через відсутність незмінної значущої фігури та безумовного прийняття дорослими дитини, через тиск соціальної ситуації й необхідність постійно пристосовуватися, активне ставлення до життя у дитини-сироти знижується, з'являється схильність до уникання прийняття самостійних рішень, проявляється пасивна орієнтація на подані стандарти оцінок, поведінки. Демонстрація таких якостей поведінки сприяє тому, що діти-сироти стають «легкою наживою» для кримінальних структур⁸⁸. Все це ускладнює низький рівень внутрішньої позиції, відсутність емоційного балансу, відчуття невизначеності перспективи, проблемність статеворольового самовизначення, домінування імпульсивності та залежності в соціальній поведінці, а також ситуативність мислення і поведінки.

У вихованців дитячих будинків часто спостерігається негативне ставлення до групових занять, що обумовлюється перенасиченим спілкуванням з ровесниками і депривацією потреби у самотності. Окрім того, дітям-сиротам, як пише І. Албул, притаманні ще й такі соціальні риси:

- нерозуміння матеріальної сторони життя і різних питань власності, спричинене утриманством;
- труднощі у спілкуванні, недостатня вибірковість у спілкуванні;
- інфантилізм, загальмоване самовизначення, неприйняття самого себе як особистості, неспроможність до свідомого вибору свого майбутнього;
- перевантаженість негативним досвідом і хибними «цінностями», негативними прикладами поведінки;
- невпевненість у собі, у своїй перспективі, агресія або страх по відношенню до зовнішнього світу⁸⁹.

Отже, дитина-сирота тимчасово чи постійно знаходиться поза сімейним оточенням в результаті втрати батьків, або не може з певних причин чи із власних

⁸⁷ Савчин М. *Духовний потенціал людини*, 142.

⁸⁸ Брнч В. Я. – Миколок С. М. *Соціальний захист сиріт в Україні*, 52.

⁸⁹ Албул І. *Робота соціального педагога з дітьми-сиротами...*, 38.

інтересів зоставатися в сімейному оточенні і потребує захисту та підтримки. Психічний, соціальний та віковий розвиток дітей, котрі виховуються без батьків, має свої особливості і суттєво відмінний від розвитку дітей, виховання яких відбувається у родині. Вивчення психофізичного розвитку дітей-сиріт показує наявність адаптаційних, психічних та соціальних порушень. Серед специфічних рис-якостей, сформованих у дітей-сиріт, виділено психофізіологічні аспекти розвитку, специфіку встановлення міжособистісних стосунків, а також особливості становлення емоційно-вольової й інтелектуальної сфер.

2.2 Педагогічні умови християнського виховання дітей-сиріт

Християнське виховання дітей-сиріт розглядаємо як цілісний процес, результативність і ефективність якого залежить від низки педагогічних умов. Враховуючи розуміння сутності педагогічних умов сучасними науковцями, у контексті дослідження визначимо їх як необхідні обставини, які забезпечують ефективність християнського виховання дітей-сиріт, тобто вважаємо, що процес християнського виховання дітей-сиріт засобами буде більш продуктивним, якщо врахувати і реалізувати у цьому процесі низку педагогічних умов.

Аналіз науково-педагогічної літератури засвідчив істотну необхідність забезпечення процесу християнського виховання дітей-сиріт на основі низки таких педагогічних умов:

1. Використання потенціалу християнської педагогіки у процесі християнського виховання дітей-сиріт.
2. Урахування серед вікових, соціально- та індивідуально-психологічних особливостей дітей-сиріт, їхнього прагнення до пізнання Бога.
3. Взаємозв'язок християнського виховання із соціальними умовами життєдіяльності дитини-сироти.
4. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами на основі принципів християнського виховання.

Охарактеризуємо вказані педагогічні умови християнського виховання

дітей-сиріт.

Так, перша педагогічна умова передбачає використання потенціалу християнської педагогіки у процесі християнського виховання дітей-сиріт.

Слід враховувати, що «християнська педагогіка спрямована на прояснення образу Божого в людині, представлення Його світу через духовне удосконалення особистості»⁹⁰. Предметом християнської педагогіки є розкриття перед кожною особою, як їй жити в цьому гріховному світі, щоб набути духовного досвіду. Пріоритетним у вихованні особистості є те, щоб людина готувалася до спасіння своєї душі. Церква стверджує, що людина має готуватися до життя у вічності вже на землі, і спасіння для християнина неможливе поза нею. Церква допомагає людині покласти в основу свого життя не мету саморозвитку, а спасіння своєї душі. Церква допомагає навчити людину не тільки жити по-християнськи, але й думати по-християнськи, звертаючись за порадами до Святого Письма і до Церкви, а не до науки, оскільки її покликанням є спасіння.

Як стверджує В. Салій, християнство забезпечує не тільки спасіння людини, але й одкровення про людину, Церкву Христову, яка є поєднанням Божественного і людського. Важливо ураховувати, що християнство знає про людину більше, глибше розуміє її, аніж світська освіта. Незважаючи на те, що протягом людської історії християнство розділилося на окремі віросповідання, із різними підходами до освіти і виховання, проте залишилося і багато спільних виховних принципів, які задовольняють всі християнські віросповідання⁹¹.

Відповідь на питання, які завдання християнської педагогіки у вихованні дітей-сиріт, стає можливою, якщо визначити мету християнського виховання, невід'ємну від мети життя християнина та шляхів досягнення її. Християнська педагогіка визначає, що саме у природі людини можна змінити, що можна виховати, а що залежить лише від Божественної благодаті. Оскільки «мета життя кожного християнина полягає в духовному з'єднанні з Богом з допомогою Святого Духа, але, оскільки Святий Дух зійшов на Церкву у день П'ятидесятниці,

⁹⁰ Перегонова А. *Уроки християнської етики*, 29.

⁹¹ Салій В. *Християнське виховання дитини...*

в основі християнської педагогіки лежить положення, що неможливо досягти основної мети виховання людини поза Церквою Христовою»⁹². У цьому контексті, «мета виховання досягається не владою Церкви, а способом життя людини, який схвалює Церква із допомогою Святого Духа, який допомагає пізнати Божественну Істину»⁹³. Крім того, потрібно враховувати і особливості природного розвитку людини, її тіла, розуму, почуттів, волі та ін. Відповідно, християнська педагогіка організовує виховання дитини-сироти у різних напрямках – як моральне, розумове, фізичне, естетичне виховання, проте спрямоване у дусі християнства.

Друга педагогічна умова передбачає урахування серед вікових, соціально-та індивідуально-психологічних особливостей дітей-сиріт, їхнього прагнення до пізнання Бога.

Зазначимо, що діти-сироти – це особлива категорія дітей, котра має специфічні особистісні якості, обумовлені особистісними, інституційними й педагогічними чинниками. Дослідженнями, проведеними в багатьох країнах, встановлено, що в психічному розвитку дітей-сиріт спостерігається не просто недорозвинення деяких особистісних утворень, а й інтенсивне формування інших соціально-психологічних механізмів, за допомогою яких дитина-сирота пристосовується до життя. Характеризуючи поведінку дітей-сиріт, дослідниками встановлено, що «головна специфіка їхньої поведінки полягає в недостатній сформованості внутрішнього плану дій, а мислення, мотивація та поведінка спрямовані переважно на зовнішню ситуацію»⁹⁴. Указане може істотно перешкоджати організації християнського виховання дітей-сиріт.

Загалом зростання дитини-сироти в закладі інтернатного типу призводить до проблем в емоційному, інтелектуальному, моральному, мовленнєвому та фізичному розвитку. Вона відчуває труднощі у спілкуванні та поведінці, характеризується спрощеним світоглядом і труднощами в особистісному зростанні та пристосуванні до нових умов життєдіяльності, складнощами у

⁹² Самолюк Г. *Не забувати про душу дитини*, 7.

⁹³ Яворський А.А. *Про користь християнського виховання...*

⁹⁴ Албул І. *Робота соціального педагога з дітьми-сиротами...*, 37.

соціалізації та інтеграції в суспільство. Брак родинного спілкування, опіки матері, підтримки близьких діти-сироти переживають край неприємно. Особливо страждають від цього діти з порушеннями у розвитку⁹⁵. Тому для дітей-сиріт організація християнського виховання набуває особливого значення.

Найважливішою психологічною особливістю дітей-сиріт виступає прагнення до надмірної компенсації відсутніх батьків і перенесенні їх бажаного образу на інших людей. Дитина-сирота шукає заміну батька (захисника, заступника, опікуна) в кожному дорослому і необачно довіряється кожному, хто звертає на них увагу, а тим більше виявляє доброзичливість або турботу. На кожного дорослого, кого діти-сироти вважають достатньо сильним і розумним, вони перекладають усі свої труднощі й життєві проблеми. Такий «пошуковий синдром сироти» зберігається у спотворених формах і в дитячому, і в дорослому віці⁹⁶. Проте його наявність дасть змогу організувати християнське виховання дітей-сиріт як пошук і знаходження ними Бога як батька.

Третя педагогічна умова передбачає взаємозв'язок християнського виховання із соціальними умовами життєдіяльності дитини-сироти.

Так, доля дітей-сиріт вирішується органами опіки при місцевих органах виконавчої влади. Піклуванням про таких дітей надалі займається держава. Крім того, триває тенденція до збільшення кількості дітей, які не визначені законом як такі, що позбавлені батьківської опіки, але реально вони можуть називатися сиротами, оскільки батьки з різних причин адекватно не займаються їх вихованням; сюди можна віднести дітей з асоціальних родин, «дітей вулиці», жебраків тощо. Якщо діти при живих батьках не отримують необхідного піклування та виховання в сім'ях, то цих дітей незалежно від офіційного статусу можна віднести до «соціальних сиріт», фактично позбавлених батьківської опіки. Останній тип сирітства в Україні останнім часом набув великого поширення⁹⁷.

⁹⁵ Токарчук Л. М. *Влаштування дітей-сиріт...* 114.

⁹⁶ Пархомов Л.І. *Причини виникнення сирітства...*, 50.

⁹⁷ Архипова С. П. та ін. *Методи та технології роботи соціального педагога*, 108.

Законодавство України покладає на державу обов'язок утримання та виховання дітей-сиріт⁹⁸. Держава заохочує благодійницьку діяльність щодо дітей-сиріт. Правові, організаційні, соціальні і педагогічні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт визначаються законодавством. Держава здійснює повне забезпечення дітей-сиріт, при цьому допомога на виховання та утримання таких дітей не може бути нижчою за визначені мінімальні стандарти (встановлений прожитковий мінімум для таких осіб), що забезпечують дитині відповідний рівень життя, потрібний для фізичного, розумового, духовного, етичного, морального та соціального розвитку.

Особам з числа дітей-сиріт, які навчаються, окрім повного державного забезпечення, виділяється стипендія, яка на 50% перевищує розмір стипендії у обраному закладі освіти, а також забезпечується виплата 100% заробітної плати, нарахованої в період практики. Також заклад освіти сприяє організації їхнього лікування. Держава гарантує працевлаштування дітей-сиріт після випуску їх з дитячих закладів, повернення від опікунів чи піклувальників, з дитячих будинків сімейного типу, після завершення навчання⁹⁹. Відтак, соціальний захист дітей-сиріт в Україні є одним з базових обов'язків держави, що полегшує організацію їх християнського виховання.

Четверта педагогічна умова передбачає організацію соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами на основі принципів християнського виховання.

Зауважимо, що християнське вчення про виховання особистості – цілісна педагогічна система, яка вважає покликанням людини прямувати шляхом Ісуса Христа. В християнській педагогіці є основоположні елементи, які постають в основі організації християнського виховання дітей-сиріт. Вони є опорою, яка дозволяє вихователю розв'язати конкретні педагогічні завдання. Вказані фундаментальні елементи і опори називають принципами християнського виховання особистості. Розглянемо деякі з них. Так, митрополит Іларіон

⁹⁸ Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV, Закон України від 26.04.2001 № 2402-III, Закон України від 21.06.2001 № 2558-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15> (11.10.2023р.).

⁹⁹ Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (11.10.2023).

виокремлює такі принципи: 1) духовна спрямованість виховання, 2) слідування виховання християнському ідеалу, 3) ідейність, 4) корисність для суспільства, 5) самовдосконалення особистості¹⁰⁰. Принципи християнського виховання, які виокремив митрополит Іларіон, відображають суперечності й тенденції становлення духовної особистості в дитячому віці, й виступають основою для напрацювання педагогом мети та змісту християнського виховання дітей-сиріт.

Принцип дисципліни є дуже важливим для християнської педагогіки. Іоанн Златоуст застерігав від надмірної поблажливості й не забороняв фізичних покарань. Але повинен бути баланс між любов'ю та карою. «Гніваючись не грішіть» (Ефес. 4:26). У балансі дисципліни і свободи у процесі християнського виховання дітей-сиріт, любов має поєднуватися з суворістю. А «християнська любов повинна виявляти дітям милосердя Боже»¹⁰¹. Християнська виховна діяльність «має являти божественну любов, щоб дитина-сирота перебувала в атмосфері цієї любові і розуміла, що дисципліна і свобода впливає з цієї любові»¹⁰². Суворість проявляється тоді, коли дитина-сирота робить погані вчинки, має бути розумною, не грубою, не жорстокою, а також використовуватись у випадках, коли діти неслухняні.

Розглянемо такий принцип християнської педагогіки, як ненасилля. Першою заповіддю християнської педагогіки є «Не убий». Проте ненасилля не є вседозволеністю для дитини-сироти і пов'язане із слухняністю. Насиллю не піддається слухняний – той, хто уміє слухати, хто уважний, хто намагається зробити те, що його просять. При цьому потрібно намагатися пам'ятати заповіді, і якщо те, що просять люди, співпадає з ними, – намагатися виконати¹⁰³.

В організації християнського виховання дітей-сиріт виділяють також принцип своєчасності. В Євангелії пише, що слова і діла Господні відкриваються людям за можливості прийняти їх. Учення Христа як педагогічна дія, яка

¹⁰⁰ Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка..., 82.

¹⁰¹ Химич Н. На засадах християнської моралі, 14.

¹⁰² Ятищук А. – Ятищук О. Виховання духовності у дітей...

¹⁰³ Ващенко Г. Виховний ідеал, 132.

спирається на дух Євангелія, впливатиме на духовний стан дитини-сироти залежно від її розумового розвитку, від готовності дитини сприйняти його.

Антропологічний принцип в організації християнського виховання дітей-сиріт вимагає поваги до людини, до її гідності. Цей принцип вимагає вивчати людину в усій її повноті, щоб інтуїтивне відчуття було підкріплене церковним, а християнське вчення – науковими знаннями. Тобто слід вчитися бачити людину і розуміти, що відбувається з нею. Звідси вимогою до педагога є така: «щоб вчити, потрібно самому вчитися». Цей принцип перекликається з провідними принципами організації національної освіти, які визначені в Концепції «Нова українська школа» і які забезпечують орієнтацію на людський вимір в освітній діяльності, на проголошенні цінності особистості дитини, її гідності¹⁰⁴.

Принцип любові також має істотне значення в організації християнського виховання дітей-сиріт. Для педагога «любити дитину – означає бачити її в Божественному задумі, такою, якою її створив Бог, а не народили батьки»¹⁰⁵. Любити дитину-сироту – це «не просто бачити її виховний потенціал, виховну можливість, але й відчувати у ній образ Господа»¹⁰⁶. Слід враховувати наступне: «якщо серце педагога звернене до Христа, то Творець буде підтримувати його здатність до співчуття, милосердя, любові»¹⁰⁷.

В організації християнського виховання дітей-сиріт значення має принцип смирення. Смирення ж педагога має виражатися у такому розумінні, що «істинним дитячим керівником є Господь, а він не повинен заважати Його діям»¹⁰⁸. Окрім того, вихователю у Божому задумі про людину відкривається не все. Справа не тільки в духовно-моральному рівні педагога-вихователя, а в тому, що людина ніколи не здатна бути до кінця відкритою і зрозумілою. Педагог не повинен нею керувати, бо він – «співпрацівник Господа» і повинен дати Йому можливість діяти¹⁰⁹. А перед таємним умислом Божим потрібно відступати.

¹⁰⁴ Концепція «Нова українська школа»...

¹⁰⁵ Павленчик В. *Любов педагога до дітей як важлива...*, 10.

¹⁰⁶ Там само, 11.

¹⁰⁷ Шиян О. та ін. *Зерно любові*, 8.

¹⁰⁸ Йовенко О. *Урок християнської етики в школі*, 34.

¹⁰⁹ Витівський М. *Християнське виховання і навчання дітей*, 62.

Принцип віри займає важливе значення в організації християнського виховання дітей-сиріт. Для того, щоб прийняти християнство, не потрібні логічні докази, треба лиш вірити. В основі християнського виховання лежить закладання в дитини віри, спираючись на яку, вихователь виводить її на шлях духовного покликання. Життя без цієї мети для християнського світогляду не має значення і є лише пристосуванням до земних умов, за якими втрачається можливість вічного життя¹¹⁰. Тому виховання, яке не має християнської основи, розцінюється як правильне. Метод, методика, виховна форма не розглядаються

Отже, вважаємо, що християнське виховання дітей-сиріт має реалізуватися на основі низки педагогічних умов: 1) використання потенціалу християнської педагогіки у процесі християнського виховання дітей-сиріт; 2) урахування серед вікових, соціально- та індивідуально-психологічних особливостей дітей-сиріт, їхнього прагнення до пізнання Бога; 3) взаємозв'язок християнського виховання із соціальними умовами життєдіяльності дитини-сироти; 4) організація соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами на основі принципів християнського виховання. Комплексне практичне упровадження указаних педагогічних умов дасть змогу забезпечити християнське виховання дітей-сиріт.

2.3 Шляхи, форми та засоби християнського виховання дітей-сиріт

Важливою передумовою належного християнського виховання дітей-сиріт є підбір відповідних шляхів, форм та засобів. Головним засобом, що забезпечує ефективність християнського виховання дітей-сиріт, є організація діяльності, різноманітної за змістом, формами та способами її виконання. У процесі такої діяльності у дітей-сиріт набувається життєвий досвід, пізнається навколишня дійсність, а також засвоюються знання, виробляються уміння та навички.

На основі християнського виховання, відносин з дорослими діти-сироти вивчають моральні норми і правила поведінки, це обумовлюється тим, що вчинки і поведінка в цьому віці здебільшого детермінуються цікавістю, емоціями

¹¹⁰ *Академічне релігієзнавство*, 204.

й відчуттями, які переживають діти. Тому їхня поведінка націлена на досягнення мети (позитивні відчуття) і уникнення покарання (відчуття втрати, невдачі, засмучення когось), щоб отримати бажане і уникнути прикροщів. Дорослішаючи, дитина точніше орієнтується, яку поведінку дорослі називають доброю і підтримують, а яку поганою. З часом діти починають діяти так, щоб отримувати від оточуючих похвалу¹¹¹. Якщо ж вони порушують принципи, то усвідомлюють, що не виправдали чийхось сподівань, відчувають провину, розуміють, що порушуючи принципи, спричиняють погані результати.

Часто буває, що дитина-сирота не бере до уваги намірів і обставин вчинків, а враховує винятково їх відповідність чи невідповідність конкретним принципам. Їхнє моральне оцінювання є радикальним і категоричним: щось є або добрим, або поганим. Варто зауважити, що дітям легше аналізувати і оцінювати вчинки інших осіб, вигаданих літературних та кіногероїв, аніж власні вчинки. В ході християнського виховання дітей-сиріт відбувається трансформація мотивів учинків – «від того, що хочу я, до того, що потрібно іншим людям, яким моїм вчинкам радіє Бог»¹¹². Це відбувається під впливом виховання, узагальнення суспільного досвіду, а насамперед – завдяки Божій дії в нашому житті. Одночасно зі збільшенням досвіду соціально-моральних відносин з іншими людьми, розвивається й моральна вразливість і сумління дитини-сироти.

Поняття гріха відкриває перед дитиною-сиротою шлях етичного вибору і усвідомлення своєї відповідальності перед Богом. У такому випадку «дитина усвідомлює, що її недобрі вчинки порушують не тільки вимоги дорослих, але й порядок і принципи, встановлені Богом. За гріхи її може покарати не тільки вчитель, але і Батько Небесний»¹¹³. Святе Письмо такий духовний стан називає «страхом Божим» і навчає, що воно є початком премудрості (Притчі Соломона 9:10). Християнський «страх Божий» – це не тваринний страх дикунів перед силами природи. Згідно Євангелії, відносини людини з Богом повинні виражатися в любові, а істинна любов не може засмутити. Добрий син слухає

¹¹¹ Ерстенюк О. І. *Християнська етика для молодших школярів*, 34.

¹¹² Кислашко О. П. – Сіданіч І. Л. *Християнська педагогіка*, 72.

¹¹³ Натовський А. *Вічна мудрість Закону Божого*, 8.

батька не зі страху покарання, а з любові до нього. У сучасному християнстві феномен «богобоязливості» також пов'язаний з думкою про Бога, якого дитина не хоче образити порушенням заповідей¹¹⁴. Отож «страх Божий», відчуття благоговіння перед Богом – усвідомлення своєї відповідальності перед Богом.

Велике виховне значення для дитини-сироти має «уявлення про Бога як небесного Батька, який любить її і піклується про неї»¹¹⁵. Коли, наприклад, дитина застається удома сама або серед чужих людей, то вона заспокоює себе: «я не один, зі мною Бог, Який мене завжди захистить». Треба також розповісти дитині про Ангела охоронця, який її супроводжує, охороняє, і допомогти таким способом дитині не боятися темряви й самотності. Не менш важливе значення має для дитини любов до Бога як джерела всілякого блага.

У молодшому шкільному віці, під час християнського виховання дітей-сиріт, відбувається плавний перехід від розуміння змісту окремих вчинків (добре – погано) до формування узагальнених понять про певну поведінку. Школяр потребує не лише доброзичливої уваги з боку дорослого, а також співпраці з ним, взаєморозуміння, визнання дорослим його позитивних якостей і досягнень. Слід враховувати, що на початку молодшого шкільного віку виникає усвідомлення свого соціального «Я». Дитина диференціює свої чесноти і недоліки, вчиться налагоджувати контакти з однолітками. У неї з'являються такі якості, як дисциплінованість, стриманість, спроможність обмежити свої бажання, стає зрозумілою потреба у дотриманні правил поведінки. Поетапно відбувається розрізнення таких моральних понять, як «доброта», «чуйність», «дружба», «справедливість», «чесність», «товариськість», тощо¹¹⁶.

Для належного християнського виховання дітей-сиріт слід враховувати, що в молодшому шкільному віці моральні почуття та знання вони пов'язують з почуттям обов'язку. Виникають «внутрішні моральні інстанції» – намагання поводитись відповідно до моральних норм не тому, що цього хочуть дорослі, а тому, що це приємно для себе й для інших. Молодший школяр також має

¹¹⁴ Вознюк А.П. *Християнське виховання молоді*, 21.

¹¹⁵ *Психологія: з викладом основ психології релігії*, 174.

¹¹⁶ *Основи християнської етики: навчальна програма...*, 14.

уявлення про авторитет. Крім вже існуючих дружніх стосунків, зароджуються найпростіші форми групової солідарності. Діти здатні схвалювати або засуджувати поведінку ровесників, спроможні діяти справедливо, відстоювати власну гідність, погляди та переконання, доводити свою правоту¹¹⁷.

Зауважимо, що організація християнського виховання дітей-сиріт на основі вказаних форм, методів і засобів, має передбачати усвідомлення ними таких християнських понять:

- познайомити з найголовнішими Божими заповідями;
- сформувати уявлення про «гріх» як негідний вчинок;
- ознайомити з дитячою Біблією;
- дати уявлення про церкву як Божий храм, ознайомити з правилами поведінки в церкві;
- ознайомити із обрядом Хрещення новонароджених дітей¹¹⁸.

У процесі організації християнського виховання дітей-сиріт у них формується також уявлення про християнські свята, внаслідок чого передбачено:

- формувати усвідомлене ставлення дітей-сиріт до свят, традицій свого народу, активно залучати їх до безпосередньої участі в святах;
- поглиблювати та розширювати знання про свята: Покрови, Різдва, Св. Василя, Водохреща, Стрітєння, Великдень та ін.¹¹⁹

Отже, підбір відповідних шляхів, форм та засобів є важливою умовою належного християнського виховання дітей-сиріт. При цьому важливою є організація діяльності, різноманітної за змістом, формами та способами виконання, під час якої у дітей-сиріт набувається життєвий досвід, пізнається довкілля, а також засвоюються знання, виробляються уміння та навички.

¹¹⁷ Бех І. Д. та ін. *Виховання моральної самосвідомості...*, 93.

¹¹⁸ Скрипник В.В. – Сучок В.Є. *Духовно-моральне виховання дітей...*, 57.

¹¹⁹ Кислашко О. П. – Сіданіч І. Л. *Християнська педагогіка*, 119.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІЗ ХРИСТІЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ

3.1 Сучасний стан організації соціально-педагогічної діяльності в контексті християнського виховання дітей-сиріт

Головною метою виховання виступає всебічний гармонійний розвиток особистості, реалізація сутності людини як найбільш досконалого витвору Творця. Всебічне виховання спрямоване на формування у людини низки якостей, які узгоджуються із вимогами морального, розумового, трудового, фізичного й естетичного напрямків виховання. Тому проаналізуємо сучасний стан соціально-педагогічної діяльності в контексті християнського виховання дітей-сиріт.

Так, Й. Кевішас, О. Отич констатують істотну морально-духовну дезорієнтацію багатьох людей в соціумі, а також прихованість багатьох християнських елементів у суспільній свідомості. Тому, на їх думку, «сьогодні основна проблема християнського виховання полягає не стільки в тому, щоб навчити засад християнської моралі, а у тому, щоб людина в них повірила і прийняла до свого серця як життєву необхідність, щоб відчула власну потребу в духовному житті»¹²⁰. Тому основною ціллю релігійного виховання автори визначають «формування дитини у вірі, передача віри для життя, навчання будувати свій внутрішній світ згідно з нормами християнської моралі»¹²¹. У цьому контексті християнське виховання дітей – «справді мистецький витвір, якому немає аналогів. Як скульптор із глини формує постать мистецького твору, так священик працею не менш мистецькою, у м'якому воску дитячої душі виробляє образ і подобу самого Ісуса Христа»¹²².

¹²⁰ Кевішас Й., Отич О. (ред.) *Горизонт духовності виховання*, 31.

¹²¹ Там само, 19.

¹²² Самолюк Г. *Не забувати про душу дитини*, 6.

В. Жуковський та Л. Москальова зазначають, що «ознайомлення учнів із джерелом християнської моралі як основи загальнолюдських цінностей; інформування учнів про християнські чесноти; формування свідомої та відповідальної особистості на основі християнських духовних, моральних і культурних цінностей»¹²³ є пріоритетним.

Г. Бондаренко, досліджуючи шляхи формування моральних цінностей школярів, створила таку педагогічну технологію, коли принципи людської моралі стають особистісним переконанням, внутрішньою потребою та стереотипом керувати власною поведінкою на основі цих принципів¹²⁴.

Зауважимо, що вихованню моральних цінностей дітей присвячено дисертацію С. Сіроїжко¹²⁵, яка розробила факультативний навчальний курс «Основи християнської етики», а також духовну рекламу, взірці духовно-моральних презентацій, щоденників самовиховання особистості тощо.

Важливим засобом християнського виховання дітей-сиріт в сучасних умовах є християнська етика. Зокрема, Т. Саннікова у дисертації «Духовне виховання молодших підлітків засобами християнської етики» описує роль останньої у духовному вихованні здобувачів освіти. Дослідниця вбачає духовне виховання як одночасний процес розвитку і саморозвитку особистості через прийняття та інтеріоризацію християнських цінностей, моральних ідеалів та втілення прикладів моральної поведінки у досвіді конкретної людини¹²⁶.

У роботі О. Репецької «Виховання християнських чеснот у дівчат-підлітків засобами нової української літератури» описано особливості формування доброчесності та доброчесної поведінки на богословських чеснотах Віри, Надії та Любові. На думку авторки, важливим є традиційне християнське виховання, яке заохочує засвоєння дитиною моралі на особистісному, індивідуальному, глибинному рівні¹²⁷.

¹²³ Жуковський В.М. та ін. *Теорія і методика викладання предметів...*, 14.

¹²⁴ Бондаренко Г. І. *Формування загальнолюдських моральних цінностей...*, 11.

¹²⁵ Сіроїжко С. *Виховання моральних цінностей старшокласників...*, 10.

¹²⁶ Саннікова Т. В. *Духовне виховання молодших підлітків*, 13.

¹²⁷ Репецька О. А. *Виховання християнських чеснот у дівчат-підлітків...*, 12.

Корисним є також дослідження І. Білецької «Виховання цінності іншої людини в молодших підлітків у процесі розв'язування моральних завдань». Вона наголошує, що методи, які застосовуються у педагогічній практиці, здебільшого мають характер зовнішнього впливу. Результат виховання безпосередньо залежить від того, чи спроможне воно скерувати власну діяльність дитини. Тому виховний процес має залучати дитину у виховну діяльність, в процес розв'язування моральних завдань¹²⁸.

В. Марко у праці «Духовне виховання дітей молодшого шкільного віку в недільних школах» визначила рівні виховного процесу, що підносять здобувача освіти на вищий ступінь ціннісної системи: 1) інформація – це основні релігійні знання, які є обов'язковими для кожного християнина; 2) формація, яка знаходиться за межами інформації та передбачає розвиток вищих цінностей, які уподібнюють людину до Творця; 3) трансформація – найвищий ступінь цінностей, який детермінує переважання мудрості над знаннями, робить ймовірною «зустріч творіння із Творцем». Здійснений аналіз цінностей, що забезпечують духовний та релігійний розвиток особистості, дозволив стверджувати, що, по-перше, духовні цінності є домінантними в ієрархії цінностей сучасної особистості; по-друге, християнство пропагує цінності найвищого рівня, які виступають критерієм духовної особистості; по-третє, найголовніші християнські релігійні цінності допомагають самовираженню людини; по-четверте, значимими навчальними осередками, які реалізують потребу християнського духовного розвитку, виступають християнські загальноосвітні та недільні школи, які організовані при церквах¹²⁹.

Метою християнського виховання на сучасному етапі, на думку дослідників А. Богуш, І. Сіданіч, В. Сучок, є прищеплення дитині християнських чеснот¹³⁰. Відповідно до цього, до завдань християнського виховання дітей в сучасних умовах вчені О. Кислашко та І. Сіданіч відносять:

¹²⁸ Білецька І. О. *Виховання цінності іншої людини...*, 12.

¹²⁹ Марко В. Ю. *Організаційно-педагогічні умови оптимізації...*, 111.

¹³⁰ Богуш А. М. та ін. *Духовно-моральне виховання дітей...*

1. Засвоєння особистістю правил християнського життя та основних норм християнської поведінки (заповіді, вчення, традиції).

2. Формування духовних почуттів (релігійність, моральність).

3. Розвиток стабільних внутрішніх налаштувань на подальше активне духовне життя (зіставлення себе з християнським ідеалами, дотримання християнської ідентичності)

4. Розвиток умінь і навичок духовного життя (дотримання приписів громади, соціальне Євангеліє, «пасивна» євангелізація)¹³¹.

Н. Косарева зауважує, що «під час становлення й утвердження основ духовності дитини релігійні цінності супроводжують процес світського виховання, слугують доповненням його загальнолюдських цінностей та ідеалів»¹³². Виходячи з цього, нею окреслюються стратегічні цілі християнського виховання, серед яких: «пробудження в дітей бажання бути моральними; формування в учнів ставлення до християнських цінностей як до основи розвитку суспільно значущих рис і якостей особистості; розвиток моральної свідомості, моральної культури, чеснот і позитивних моральних якостей, спонукання до самовдосконалення; розуміння сутнісних питань про сенс і мету життя людини; толерантне ставлення до інших культур і традицій»¹³³.

На думку О. Сухомлинської, результативність залучення дітей і молоді до культурних здобутків християнської етики залежить від успішної реалізації всіх її складових, зокрема: проведення наукових і практичних конференцій, диспутів, семінарів, «круглих» столів із цієї проблематики; здійснення досліджень у галузі християнської культури як цивілізаційного феномену; аналіз і врахування корисного досвіду зарубіжних виховних програм; наукової підтримки й супроводу діяльності дитячих і молодіжних організацій з конструктивною програмою; розробки й упровадження програм, спрямованих на соціалізацію і моралізацію дітей з девіантною поведінкою; участі у підготовці телевізійних

¹³¹ Кислашко О. П. – Сіданіч І. Л. *Християнська педагогіка*, 121.

¹³² Косарева Н. *Формування духовності особистості...*, 29.

¹³³ Там само, 30.

програм, присвячених питанням моралі, етики, народної культури; розробки і упровадження нових методик та інноваційних виховних технологій, та ін.¹³⁴

Отже, на сучасному етапі головною метою християнського виховання дітей-сиріт є всебічний гармонійний розвиток особистості, реалізація сутності людини як найбільш досконалого витвору Творця. Сучасними педагогами створено педагогічні технології і методики виховання, коли принципи християнської моралі стають особистісними переконаннями й внутрішньою потребою дітей-сиріт діяти відповідним чином. В процесі християнського виховання дітей-сиріт використовують навчальні курси з основ християнської етики, а також відповідне методичне забезпечення. Необхідним у процесі християнського виховання дітей-сиріт є проведення конференцій, диспутів, семінарів із цієї проблематики, вивчення передового педагогічного досвіду, підвищення кваліфікації вихователів, розробка й упровадження нових методик та ін.

3.2 Рекомендації щодо підвищення ефективності християнського виховання дітей-сиріт

Вивчення сучасного стану організації соціально-педагогічної діяльності в контексті християнського виховання дітей-сиріт дало змогу розробити відповідні рекомендації щодо підвищення ефективності цього процесу.

По-перше, вважаємо за необхідне ураховувати, що починати християнське виховання потрібно з гармонізації внутрішнього світу дитини, з поступового становлення в неї християнського світогляду, а не з простого привчання до зовнішніх правил поведінки в церкві. Неграмотне християнське виховання спричинює те, що дитина легко приймає християнські цінності і норми поведінки, але при цьому легко приймає й протилежні правила поведінки. Таке «лицемірство породжують заклики, які дитина ще не може прийняти і засвоїти через відсутність відповідних внутрішніх можливостей. Тому вона старанно робить вигляд, що приймає зовнішній образ, який від неї вимагають. Тому

¹³⁴ Сухомлинська О. В. *Концептуальні засади формування духовності...*, 17.

потрібно шукати особливу систему довірливого діалогу з дітьми, слухати, що відбувається в їхніх душах, співпереживати й служити їм своїми порадами й реальними справами, рідше вдаватися до заборон»¹³⁵.

По-друге, християнське виховання дитини вимагає розкриття їй поняття гріха. Поняття гріха відкриває перед дитиною шлях етичного вибору і усвідомлення відповідальності перед Богом. Дитина має усвідомити, що «її погані вчинки порушують не тільки людські вимоги, але і Божий порядок, а за гріхи її може покарати не тільки батько і мати, але й Бог»¹³⁶. Також духовне і матеріальне благо одержує вона не з людських рук, а від самого Бога. Біблія ж такий духовний стан людини іменує «страхом Божим», який є початком премудрості (Притчі Соломона 9:10). «Йдеться не про страх перед силами природи, а про відносини з Богом, які повинні виражатися в любові, а істинна любов не може засмутити. Добрий син, слухає свого батька не зі страху покарання, а з любові до нього», пише О. Макселон¹³⁷. У християнстві ж «страх Божий» пов'язаний з думкою про Бога, якого віруюча людина не хоче образити, усвідомленням своєї відповідальності перед Богом. Тому правильне християнське виховання вимагає прищеплення дитині цього відчуття з найменшого віку.

По-третє, серед форм організації християнського виховання дитини-сироти виділяють індивідуальні, індивідуально-групові і групові¹³⁸. За індивідуальної форми вихователь спілкується з дитиною «сам на сам», дитина виконує завдання індивідуально. Індивідуально-групова форма передбачає, що вихователь працює з групою різновікових дітей, неоднакових за рівнем вихованості. Тому він змушений проводити роботу з кожною дитиною окремо: по черзі перевірити оволодіння знаннями, ознайомлювати з новим матеріалом, давати індивідуальні завдання. У цей час інші діти самостійно працювали над власними завданнями. В умовах групової форми виховання вихователь займається зі стабільною

¹³⁵ Стельмахович М. *Християнська етика в початковій школі*, 58.

¹³⁶ Яворський А.А. *Про користь християнського виховання...*

¹³⁷ *Психологія: з викладом основ психології релігії*, 157.

¹³⁸ Сухомлинська О. В. *Концептуальні засади формування духовності...*, 15.

групою дітей одночасно. Серед різних форм християнського виховання дітей виділяють Богослужіння, реколекції, екзорти, передматуральні богомілля, піст, складання шани померлим, уроки релігії, проща до святих місць, походи, Марійські (Богородичні) свята, академії, концерти та ін.¹³⁹

По-четверте, важливим елементом християнського виховання дітей-сиріт мають стати відповідні методи і засоби. Зокрема, аналіз наукових праць вчених (О. Кислашко, І. Сіданіч, І. Бех, К. Чорна, К. Журба, А. Вихрущ, В. Карагодін, Т. Тхоржевська та ін.) дозволяє виділити методи християнського виховання, які можна класифікувати за традиційною педагогічною схемою:

- методи формування свідомості (проповіді, розважання, розповіді, бесіди, приклад, культ героїв та ін.);
- методи формування досвіду поведінки (участь у релігійних організаціях, в справах милосердя для ближнього, у передматуральних Богоміллях);
- методи стимулювання і оцінки діяльності (Сповідь, Святе Причастя, іспити совісті, заохочення, покарання).

По-п'яте, слід підібрати відповідні засоби християнського виховання дітей-сиріт. До засобів морально-релігійного виховання, тобто тих чинників, за допомогою яких відбувається виховний процес, належать: молитва, зміст предметів релігійного циклу, спеціальна духовна література і музика, сакральне мистецтво, релігійно-наукові гуртки, преса, народно-релігійні традиції та ін.¹⁴⁰ Серед широкого арсеналу засобів, що застосовувалися у діяльності культурно-освітніх та дитячих релігійних організаціях («Марійська дружина», «Католицька Акція», «Обнова», «Орли», «Сокіл», «Пласт» та ін.), слід відзначити бібліотеки, видавництва, християнську літературу, матеріальні фонди, ознайомленням з життям і діяльністю святих, концерти, традиційні вечорниці, аматорські театральні вистави, свята з показом гімнастичних вправ, спортивних змагань¹⁴¹.

По-шосте, вважаємо за необхідне в організації християнського виховання дітей-сиріт враховувати положення вченої А. Богуш, яка, виходячи із мети

¹³⁹ Марко В. Ю. *Організаційно-педагогічні умови оптимізації...*, 110.

¹⁴⁰ Кислашко О. П. – Сіданіч І. Л. *Християнська педагогіка*, 101-102.

¹⁴¹ Перегонова А. *Уроки християнської етики*, 34-35.

християнського виховання, що полягає у прищепленні дитині християнських чеснот, пропонує низку умов для підвищення ефективності цього процесу. Зокрема, для цього, на її думку, необхідно:

- створити відповідні морально-етичні умови для самопізнання та самореалізації вихованців;
- ознайомити дітей із основними засадами християнської моралі як підґрунтям загальнолюдських цінностей;
- ознайомити дітей із християнськими моральними чеснотами: правдою, благочестям, справедливістю, добром, любов'ю, красою, гідністю, обов'язком, смиренністю, сумлінням, честю;
- сформуванню віруючу, свідому і відповідальну особистість дитини, керуючись християнськими духовними, моральними та культурними цінностями;
- наповнити словник дітей словами щодо основ християнського виховання;
- залучити дітей до активних дій, послуговуючись християнськими цінностями¹⁴².

По-сьоме, вважаємо, що у вихованні дітей-сиріт важливе значення має особистість християнського вихователя – священика або педагога. Тобто «вихователь має іти поряд з педагогом»¹⁴³, він повинен мати педагогічну освіту або хоча б володіти необхідними педагогічними знаннями, навичками й уміннями роботи з дітьми-сиротами. Ще одна проблема у тому, що «традиційна педагогіка впливає на виховання дитини конкретними доказами, доводячи їх справедливість. Що ж стосується християнської педагогіки, то вона переважно орієнтується на віру дитини»¹⁴⁴. У цьому контексті йдеться про ключову суперечність науково-педагогічного підходу, який застосовується до виховання дитини-сироти, із християнсько-педагогічним підходом, котрий базується на християнській вірі. Така суперечність розв'язується поясненням, що «взяті на

¹⁴² Богуш А. М. та ін. *Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку...*, 10.

¹⁴³ Стельмахович М. *Християнська етика в початковій школі*, 56.

¹⁴⁴ Савчин М. *Духовний потенціал людини*, 149.

віру християнські цінності перевірені тисячолітнім людським досвідом»¹⁴⁵. Окрім того, світська педагогіка, розглядаючи проблеми боротьби добра і зла, в результаті опирається на ті ж самі християнські вартості.

По-восьме, слід активно реалізувати досягнення основних завдань християнського виховання дітей-сиріт на сучасному етапі, серед них:

- допомогти дитині-сироті пізнавати світ і себе, осмислювати своє завдання та призначення у світі, що її оточує;

- формувати особистість дитини-сироти, ґрунтуючись на християнських моральних цінностях: доброті, любові, чесності, милосерді, взаємоповазі та пошані, повазі до педагогів та ровесників;

- навчити дітей-сиріт через довілля пізнавати велич Творця;

- виховувати дітей-сиріт у дусі християнської традиції й культури¹⁴⁶.

По-дев'яте, найважливішими засобами християнського виховання дітей-сиріт мають стати «довіра, дружелюбність і любов, які дитина відчула від людей з її найближчого оточення»¹⁴⁷. Хоча «знання про Небесного Отця не замінять дитині-сироті досвіду безкорисливої любові батьків, але вони також відіграють важливу роль у духовному розвитку»¹⁴⁸, допомагають дитині впорядкувати, систематизувати і виразити те, що її хвилює чи радує.

По-десяте, найважливішим засобом християнського виховання дітей-сиріт має стати молитва. Зміст і форма молитви дитини визначаються її можливостями і щоденним досвідом. Насамперед дитина бере участь у духовному житті близьких дорослих, наслідуючи рухи, жести, звертання до Бога. Дитина також, спостерігаючи за дорослими, які моляться, отримує досвід спілкування з кимось непомітним, але важливим, бо в процесі розмови з ним їх перестає цікавити все навколо. Поступово «дитина усвідомлює, що молитва – це розмова з Богом, і все більше вчиться контактувати з Ним у молитві»¹⁴⁹. Перші дитячі молитви дитини безпосередньо пов'язані з тим, що для неї близьке і важливе. Таким чином вона

¹⁴⁵ Огірко О. *Християнська етика – могутній засіб...*, 14.

¹⁴⁶ Скрипник В.В. – Сучок В.Є. *Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку*, 41.

¹⁴⁷ Стежко Ю. *Морально-християнські цінності в особистісному...*, 2.

¹⁴⁸ Фарилюк О. *Християнське виховання в сучасній школі...*

¹⁴⁹ Вихрущ А.В. та ін. *Основи християнської педагогіки*, 82.

усвідомлює, що можна просити у Бога здоров'я для близьких і для себе, а також здійснення інших бажань.

Зауважимо, що молитва дітей-сиріт може мати різноплановий зміст (подяка, прослава, прохання та ін.). Роздуми-розважання зароджуються на основі ознайомлення з біблійними подіями через розповіді, читання оповідань, розглядання ілюстрацій. Молитва через діяльність – це інсценізації подій притч, участь у святкуванні релігійних свят. Усна молитва з постійним текстом (наприклад, Господня молитва «Отче наш») дозволяє разом з іншими спілкуватися з Богом, Ангелом Хранителем та іншими святими особами¹⁵⁰.

По-одинадцять, формування сумління у дитини-сироти має стати важливою складовою християнського виховання. Розпочинається цей процес ще в дошкільному віці, коли дитина дуже вразлива до цінностей, які відкриває для себе і схильністю запозичувати їх. Сумління дає людині змогу проаналізувати власні вчинки з моральної точки зору і дати їм оцінку як добрим, або поганим, котрі заслуговують на похвалу або засудження. Християнське виховання не лише веде до розпізнавання що є добре, а що погане, але й поступово відкриває дитині її покликання чинити добро з любові до Бога, до інших людей, до себе, до цілого світу. Це «дає дитині нагоду глибше замислитися про себе, про життя, про норми, яких слід дотримуватися, про права і обов'язки – свої та інших»¹⁵¹. Коли дитина навчиться сама відрізняти добре від поганого, то згодом буде спиратися вже не на думку інших, а на власні погляди і переконання, на основі власного сумління.

По-дванадцять, що стосується організації християнського виховання дітей-сиріт, то робота повинна проводитись у сприятливій, радісній атмосфері, з використанням сучасних інноваційних технологій, ІКТ та технічних засобів навчання¹⁵². У процесі християнського виховання дітей-сиріт слід застосовувати бесіди, дидактичні, розвивальні ігри та вправи, імпровізації, розігрування інсценівок, розглядання ілюстрацій та фотографій, моделювання та аналіз

¹⁵⁰ Гуфельд Д. К. *Що таке виховання дитини...*

¹⁵¹ Майко Л. *Виховання дітей у Православ'ї: психологічний аспект*, 3.

¹⁵² Сливка Б.С. *Розвиток християнської моралі дошкільників...*, 122.

ситуацій морального вибору, експериментування, обмін досвідом; перегляд лялькових вистав, а також мультимедійних презентацій, відеороликів, читання біблійних оповідань і їх обговорення, зображувальну діяльність. У процесі організації християнського виховання дітей-сиріт, при аналізі Біблійних сюжетів та притч потрібно «не обмежуватись лише ознайомленням з текстом, а на його основі зробити висновки стосовно моральних правд, які дитина могла б впроваджувати у своє життя»¹⁵³. На цих заняттях педагог-вихователь використовує, поглиблює та удосконалює знання, отримані дітьми дошкільного віку про довкілля, зображувальну діяльність, художню працю та ін.

Організацію християнського виховання дітей-сиріт також неможливо уявити без сучасних медіа-засобів та інформаційно-комунікаційних технологій. З малого віку діти використовують комп'ютерні технології, засоби масової інформації, медіа-засоби, тому неможливо проігнорувати цю проблему. Аналогічно, вважаємо, що неправильно є позиція, що всі такі засоби шкідливі. На нашу думку, сучасні комп'ютерні технології можна використати у християнському вихованні дітей-сиріт. Адже навіть мультиплікаційні фільми та дитячі передачі можна побудувати на різних цінностях, переслідуючи у т.ч. моральні цілі. Якщо говорити про зміст релігійних телепередач, або ж релігійної анімації, як засіб християнського виховання дітей-сиріт, то зауважимо, що існує багато позитивних сюжетів, які можуть бути корисні дітям, зокрема, мультиплікаційні фільми за біблійними сюжетами. Тому використання засобів масової інформації необхідно поставити на службу християнського виховання дітей-сиріт і формування у них моральності¹⁵⁴. Особливу роль тут може відіграти педагог, підбираючи зміст та матеріали, з якими ознайомлюватимуться діти.

По-тринадцяте, що стосується засвоєння дітьми-сиротами духовно-моральних чеснот у процесі християнського виховання, то необхідно:

- узагальнити та систематизувати уявлення дитини про чуйність, доброзичливість, вміти надавати допомогу тим, хто її потребує;

¹⁵³ Саннікова Т. В. *Духовне виховання молодших підлітків засобами...*, 13.

¹⁵⁴ Мовчун А. – Мовчун Л. *Абетка моральності*, 29.

- навчати вести себе відповідно до норм християнської моралі, адекватно оцінювати власні вчинки, виховувати негативне ставлення до поганих вчинків;
- сприяти формуванню уявлень про духовний ідеал людини;
- формувати у дитини повагу до старших, виробляти вміння бути вдячним старшим, вчити виражати свою любов і ніжність;
- поглиблювати уявлення дошкільника про людські чесноти, навчати розуміти інших людей та брати до увагу чужу думку;
- формувати вміння належно оцінювати свої вчинки та вчинки інших¹⁵⁵.

Результатами християнського виховання дітей-сиріт можуть бути наступні: дитина вміє вести себе у храмі (церкві); знає і розуміє Божі заповіді; знає молитви; засвоїла поняття про «гріх», намагається поводитися відповідно до норм християнської моралі; виражає любов і повагу до батьків, близьких людей, оточуючих, вміє діяти справедливо; осмислює відмінність між добром і злом, здатна пояснити свої вчинки, схвалити або засудити їх; спроможна визнати свою провину, поступитися власними інтересами задля загального благополуччя; старається уникати конфліктів, уміє порозумітися, знайти компроміс, не нав'язує власної думки; допомагає дорослим; розуміє моральні поняття «доброта», «чуйність», «дружба», «правдивість», «чесність», «милосердя» тощо¹⁵⁶.

По-чотирнадцяте, діти-сироти мають поповнювати свої знання з основ християнського виховання з бажанням, задоволенням і цікавістю. Якщо цього немає, то християнському педагогу потрібно попередньо готувати дітей до впровадження цього курсу за допомогою бесід, екскурсій, релігійних інсценізацій, зустрічей зі священниками, пасторами, благодійниками, волонтерами, людьми, яким глибока віра в Бога допомогла обрати правильний шлях. При цьому потрібно стимулювати критичне осмислення дітьми-сиротами власних вчинків і вчинків інших людей відповідно до цінностей християнської моралі, які стануть компонентом їх повсякденного життя, а також враховувати

¹⁵⁵ Кислашко О. П. – Сіданіч І. Л. *Християнська педагогіка*, 142.

¹⁵⁶ Івах С. М. *Принципи та методи християнського виховання*, 85.

духовні особливості дітей-сиріт у набутті ними досвіду чинити морально на основі християнських ідей та цінностей.

Вважаємо, що запропоновані рекомендації дадуть змогу, за умови їх упровадження, належно та ефективно організувати процес християнського виховання дітей-сиріт.

ВИСНОВКИ

Проведене у магістерській роботі теоретичне обґрунтування соціально-педагогічних аспектів християнського виховання дітей-сиріт в Україні дало змогу стверджувати наступне.

1. Здійснено теоретичний аналіз основних підходів до проблеми християнського виховання у науковій літературі, визначити базові дефініції дослідження. Християнське виховання визначено як складний, системний і багаторівневий процес формування особистості у фізичному, душевному, духовному та соціальному аспектах на засадах християнської етики. Метою християнського виховання є прищеплення дитині християнських чеснот, а його сутність полягає у здатності людини розрізняти й вибирати для себе істинні християнські цінності та підпорядковувати їм щоденне життя – діяльність, поведінку, спілкування. Комплексний підхід в християнському вихованні передбачає забезпечення єдності напрямів виховання (духовне, душевне, фізичне і соціальне), а також злагодженості форм, методів і засобів під час впливу на людину, залучення у процес різних соціальних інститутів.

2. Розкрито основні чинники християнського виховання у дитячому віці (психологічний, віковий, соціальний, духовний, організаційний чинник та ін.). Серед характеристик релігійності в дитячому віці виділено суб'єктивізм, який проявляється в оцінюванні релігійних правд; щирість, тактовність і правдивість поведінки оточення, що здійснює на дітей вагомий вплив; надмірний ритуалізм; поступовий перехід від магічної до моральної релігійності. Серед умов християнського виховання в дитячому віці виділимо ознайомлення дітей із християнськими моральними чеснотами: правдою, справедливістю, добром, благочестям, любов'ю, красою, гідністю, смиренністю, обов'язком, сумлінням, честю; формування свідомої і відповідальної особистості дитини, послуговуючись християнськими цінностями; збагачення словника дітей

християнською термінологією; залучення дітей до активних дій на основі прийнятих ними християнських цінностей.

3. Описано вікові, соціальні та психологічні особливості дітей-сиріт. Показано, що дитина-сирота тимчасово чи постійно знаходиться поза сімейним оточенням в результаті втрати батьків, або не може з певних причин залишатися в сімейному оточенні і потребує захисту та підтримки. Психічний, соціальний та віковий розвиток дітей, котрі виховуються без батьків, має свої особливості і суттєво відмінний від психосоціального розвитку дітей, які виховуються у родині. Вивчення психофізичного розвитку дітей-сиріт показує наявність адаптаційних, психічних та соціальних порушень. Серед специфічних рис якостей дітей-сиріт виділено психофізіологічні аспекти розвитку, специфіку встановлення міжособистісних стосунків, а також особливості становлення емоційно-вольової й інтелектуальної сфер.

4. Обґрунтовано педагогічні умови християнського виховання дітей-сиріт: 1) використання потенціалу християнської педагогіки у процесі християнського виховання дітей-сиріт; 2) урахування серед вікових, соціально- та індивідуально-психологічних особливостей дітей-сиріт, їхнього прагнення до пізнання Бога; 3) взаємозв'язок християнського виховання із соціальними умовами життєдіяльності дитини-сироти; 4) організація соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами на основі принципів християнського виховання.

5. Охарактеризовано шляхи, форми та засоби християнського виховання дітей-сиріт. Показано, що головним засобом, який забезпечує ефективність християнського виховання дітей-сиріт, є організація діяльності, різноманітної за змістом, формами та способами її виконання. У процесі такої діяльності у дітей-сиріт набувається життєвий досвід, пізнається навколишня дійсність, а також засвоюються знання, виробляються уміння та навички. Підбір відповідних форм та засобів є важливою умовою християнського виховання дітей-сиріт.

6. Проаналізовано сучасний стан організації соціально-педагогічної діяльності в контексті християнського виховання дітей-сиріт. Виявлено, що на сучасному етапі головною метою християнського виховання дітей-сиріт є

всебічний гармонійний розвиток особистості, реалізація сутності людини як найбільш досконалого витвору Творця. Сучасними педагогами створено педагогічні технології і методики виховання, коли принципи християнської моралі стають особистісними переконаннями й внутрішньою потребою дітей-сиріт діяти відповідним чином. В процесі християнського виховання дітей-сиріт використовують навчальні курси з основ християнської етики, а також відповідне методичне забезпечення. Необхідним у процесі християнського виховання дітей-сиріт є проведення конференцій, диспутів, семінарів із цієї проблематики, вивчення передового педагогічного досвіду, підвищення кваліфікації вихователів, розробка й упровадження нових методик та ін.

7. Розроблено рекомендації щодо підвищення ефективності християнського виховання дітей-сиріт. Показано, що найважливішими засобами християнського виховання дітей-сиріт мають стати довіра, дружелюбність і любов, які дитина відчула від людей з її найближчого оточення. Важливим інструментом християнського виховання дітей-сиріт має стати молитва. Також християнське виховання дітей-сиріт має проводитись у сприятливій, радісній атмосфері, з використанням сучасних інноваційних технологій, ІКТ та технічних засобів навчання. У процесі християнського виховання дітей-сиріт слід застосовувати бесіди, дидактичні, розвивальні ігри та вправи, імпровізації, розігрування інсценівок, розглядання ілюстрацій та фотографій, моделювання та аналіз ситуацій морального вибору, експериментування, обмін досвідом; перегляд лялькових вистав, а також мультимедійних презентацій, відеороликів, ознайомлення з біблійними оповіданнями і бесіди за ними, зображувальну діяльність та ін. Вважаємо, що запропоновані рекомендації дадуть змогу належно організувати процес християнського виховання дітей-сиріт.

Перспективами подальшого дослідження може стати практичне упровадження запропонованих рекомендацій у процес християнського виховання дітей-сиріт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Албул І. *Робота соціального педагога з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування // Форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Досвід Черкащини. Матеріали ІІІ регіонального круглого столу (Умань, 28 вересня 2016 р.) / ред. кол. : Коляда Н.М. та ін. Умань 2016, 36-39.*
2. Артющікіна Л.М. – Полянничко А.О. *Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект).* Суми 2002.
3. Архипова С. П. та ін. *Методи та технології роботи соціального педагога.* Київ 2011.
4. Бевз Г.М. – Пеша І.В. *Дитина в прийомній сім'ї: нотатки психолога.* Київ 2001.
5. Бех І. Д. *Особистість на шляху до духовних цінностей.* Київ 2018.
6. Бех І. Д. та ін. *Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів.* Харків 2016.
7. *Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту.* Київ 2002.
8. Білецька І. О. *Виховання цінності іншої людини в молодших підлітків у процесі розв'язування моральних завдань: автореф. дис. ... канд. пед. наук.* Київ 2004.
9. Богущ А. М. та ін. *Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях: навч. прогр. та календ.-темат. план.* Київ 2019.
10. Богущ А.М. – Сучок В.Є. *Уроки духовності дітям.* Одеса 2007.
11. Богущ А.М. – Сучок В.Є. *Хрестоматія з духовно-морального виховання дошкільників.* Острого 2011.
12. Бондаренко Г. І. *Формування загальнолюдських моральних цінностей старшокласників у процесі вивчення української літератури: автореф. дис. ... канд. пед. наук.* Луганськ 2004.
13. Брич В. Я. – Миколіук С. М. *Соціальний захист сиріт в Україні.* Тернопіль

- 2019.
- 14.Ващенко Г. *Виховний ідеал*. Полтава 1994.
 - 15.Витівський М. *Християнське виховання і навчання дітей*. Трускавець 2001.
 - 16.Вихрущ А.В. та ін. *Основи християнської педагогіки*. Тернопіль 1999.
 - 17.Вишневський О. *Теоретичні основи сучасної української педагогіки*. Дрогобич 2006.
 - 18.Вознюк А.П. *Християнське виховання молоді* // Просвіта, 4 (2003), 19-22.
 - 19.Гончаренко С. У. *Український педагогічний енциклопедичний словник*. Рівне 2011.
 - 20.Грицюта О. Ф. *Методичні рекомендації з виховання моральних цінностей у підлітків в умовах літніх таборів відпочинку*. Рівне 2021.
 - 21.Гуфельд Д. К. *Що таке виховання дитини у християнських традиціях*. URL : <https://vn.20minut.ua/Podii/scho-take-vihovannya-ditini-u-hristiyanskih-traditsiyah-10271621.html> (дата звернення: 11.10.2023р.).
 - 22.*Декларація про християнське виховання*. Документи Другого Ватиканського Собору. Львів 1996.
 - 23.*Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження*. Наук. доповіді другої всеукр. наук.-теорет. конф. (18-19 лютого 1997 року). Кам'янець-Подільський 1997.
 - 24.Ерстенюк О. І. *Християнська етика для молодших школярів. Недільна школа. 2 клас* // Розкажіть онуку, 3-4 (1998), 34-38.
 - 25.Єсьман І. В. *Християнське виховання батьків як одна із провідних концепцій організації і змісту педагогічної освіти батьків у зарубіжній та вітчизняній науці*. URL : <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4106e9c5-7a24-46fb-9fee-9622a75dc649/content> (дата звернення: 11.10.2023р.)
 - 26.Жуковський В.М. та ін. *Теорія і методика викладання предметів духовно-морального спрямування у середніх навчальних закладах*. Острог 2013.
 - 27.Івах С. М. *Принципи та методи християнського виховання*. Дрогобич 2008.

- 28.Йовенко О. *Урок християнської етики в школі. 3 клас* // Початкова школа, 11 (2011), 33-36.
- 29.Калашнік А. К. *Загальні методи вивчення предмета «Християнська етика»*. Львів 2003.
- 30.Катеринчик Н. – Войцешко Я. *Християнську етику – кожному навчальному закладу України* // Освіта, 6-7 (2008), 6-7.
- 31.Кевішас Й., Отич О. (ред.) *Горизонт духовності виховання: колективна монографія / The Horizon of Spirituality of Education: collective monograph*. Вільнюс 2019.
- 32.Кислашко О. П. – Сіданіч І. Л. *Християнська педагогіка*. Київ 2015.
- 33.Колодний А. (ред.) *Академічне релігієзнавство*. Київ 2000.
- 34.Колодний А. та ін. (ред.) *Релігійні ідентичності в їх сутності і конфесійних виявах : український контекст*. Київ 2021.
- 35.*Конвенція про права дитини: прийнята та відкрита для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 44/25 Генеральної асамблеї ООН 20 листопада 1989 року; набула чинності для України з 27 вересня 1991 року* // *Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей*. Київ 2002.
- 36.*Конгрегація Католицької освіти «Лист-циркуляр високопреосвященнішим главам єпископських конференцій про викладання предмету релігії у школі»* // *Виховувати у свободі, правді та любові. Вибрані документи Церкви про католицьку школу, виховання, освіту*. Львів 2017.
- 37.*Концепція «Нова українська школа»*. URL : <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 11.10.2023р.).
- 38.Косарева Н. *Формування духовності особистості на засадах цінностей українського народу* // *Українське релігієзнавство*, 4 (2005), 28-34.
- 39.Майко Л. *Виховання дітей у Православ'ї: психологічний аспект* // *Дошкільне виховання*, 9 (2004), 3-4.
- 40.Манохіна І.В. *Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування*. Дніпропетровськ 2012.
- 41.Марко В. Ю. *Організаційно-педагогічні умови оптимізації процесу*

- духовного виховання дітей молодшого шкільного віку в недільних школах // *Молодь і ринок*, 1 (2013), 108-112.
42. Мищишин І.Я. *Основні напрями виховання в гімназіях сестер Василіянок (Галичина, поч. ХХ ст.)* // *Освітнянин*, 7 (1998), 27-29.
43. Мовчун А. – Мовчун Л. *Абетка моральності: що в характері твоїм?* Київ 2004.
44. Мойсеюк Н. Є. *Педагогіка*. Київ 2007.
45. Момот Л. *Дорогою добра та милосердя. Впровадження курсу «Основи християнської етики і моралі»* // *Початкова освіта*, 7 (2008). 9-10.
46. Москалець В.П. *Психологія релігії*. Київ 2004.
47. Мудрий С. *Катехитика*. Івано-Франківськ, 1998. 159 с.
48. Натовський А. *Вічна мудрість Закону Божого* // *Урядовий кур'єр* 137 (2004) 8-9.
49. *Національна соціальна сервісна служба України: офіційний сайт*. URL : <https://nssu.gov.ua> (05.07.2023).
50. Огірко О. *Християнська етика – могутній засіб у вихованні миролюбності* // *Шкільний світ*, 5 (2001), 14-15.
51. *Основи християнської етики: навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 1-11 класи*. Острог 2010.
52. Павленчик В. *Любов педагога до дітей як важлива умова духовно-морального виховання* // *Початкова школа*, 6 (2014), 10-11.
53. Пархомов Л.І. *Причини виникнення сирітства* // *Соціальний захист*, 7 (2013), 47-51.
54. Перегонова А. *Уроки християнської етики* // *Початкова школа*, 4 (2010), 29-35.
55. Петрова С. М. *Організаційно-педагогічні умови становлення особистості дитини-підлітка в умовах дитячого будинку: автореф. дис. ... канд. пед. наук*. Київ 2020.
56. Пліско Є., Тіщенко В. *Аналіз сучасного стану соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування* // *Професіоналізм педагога : теоретичні й методичні аспекти*, 2 (2022), 42-51. URL :

- <http://profped.ddpu.edu.ua/article/view/259992/256359> (дата звернення: 11.10.2023р.).
57. Поліщук О. А. *Характерні особливості роботи соціального педагога з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування* // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 6 (2019), 118-127.
58. *Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування* : Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>. (дата звернення: 11.10.2023р.).
59. *Про охорону дитинства* : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 11.10.2023р.).
60. *Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю* : Закон України від 21.06.2001 №2558-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>.
61. *Психологія: з викладом основ психології релігії* / за ред. О. Макселона. Львів 1998.
62. Репецька О. А. *Виховання християнських чеснот у дівчат-підлітків засобами нової української літератури: автореф. дис. ... канд. пед. наук.* Луганськ 2001.
63. Савчин М. *Духовний потенціал людини*. Івано-Франківськ 2010.
64. Савчин М.В. – Василенко Л.П. *Вікова психологія*. Київ 2005.
65. Салій В. *Християнське виховання дитини* // *Слово*, 2 (2017). URL : <http://dds.edu.ua/ua/articles/2/slovo/2017/2100-khrystyuyanske-vykhovannya-dytyny-2018.html> (дата звернення: 11.10.2023р.).
66. Самолюк Г. *Не забувати про душу дитини* // *Шкільний світ*, 5 (2007), 5-9.
67. Саннікова Т. В. *Духовне виховання молодших підлітків засобами християнської етики: автореф. дис. ... канд. пед. наук.* Київ 2007.
68. Сіданіч І. Л. *Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – початок XXI ст.)*. Київ 2013.

69. Сіданіч І. Л. *Християнська етика в українській культурі: програма для учнів 1-4 класів загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ 2013.
70. Сіроїжко С. *Виховання моральних цінностей старшокласників у процесі вивчення християнської етики: дис. ... канд. пед. наук*. Луганськ 2014.
71. Сковорода Г.С. *Пізнай у собі людину*. Львів 1995.
72. Скрипник В.В. – Сучок В.Є. *Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку : програма з духовно-морального виховання дошкільників*. Острого 2012.
73. Сливка Б.С. *Розвиток християнської моралі дошкільників засобами пастирської діяльності в Україні наприкінці ХХ – початку ХХІ століття: дис. ... докт. філософ*. Львів 2020.
74. *Соціальна педагогіка* / за ред. А.Й. Капської. Київ 2011.
75. Стежко Ю. *Морально-християнські цінності в особистісному самовизначенні учнів // Рідна школа, 11 (2009), 1-14*.
76. Стельмахович М. *Християнська етика в початковій школі // Початкова школа, 4 (1999), 56-58*
77. Стефанюк С. *Християнська педагогіка: плекання кращих людських чеснот*. Харків 2010.
78. Сухомлинська О. В. *Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей // Шлях освіти, 4 (2002), 13-18*.
79. Сухомлинський В. О. *Вибрані твори*. Т. 1. Київ 1976.
80. Сучок В. Є. – Жуковський В. М. *Духовно-моральне виховання дітей молодшого дошкільного віку засобами християнської етики*. Острого 2015.
81. Теслюк В. М. *Технології соціально-педагогічної діяльності*. Київ 2018.
82. Тимошик М. С. (ред.) *Життєписи великих українців*. Київ 1999.
83. Токарчук Л. М. *Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: приватно-правові проблеми*. Одеса 2020.
84. Турків С. *Діяльність установ для дітей-сиріт при монастирях сестер-василіанок у Східній Галичині першої половини ХХ століття*. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені

- Володимира Гнатюка. Серія: Історія, 2 (2019), 110-122.
- 85.Тхоржевська Т.Д. та ін. *Теоретико-методичні основи християнської педагогіки: історико-педагогічний аспект*. Ч. I. Тернопіль 2002.
- 86.Ушинський К.Д. *Твори*. Т. 2. Київ 1954.
- 87.Фарилюк О. *Християнське виховання в сучасній школі*. URL : <https://edu-ugcc.org.ua/resursy/internet-resursy/napratsyuvannya-vseukrajinskoho-naukovo-metodychnoho-seminaru-pozytyvna-sotsialna-vzajemodiya-u-navchalno-vyhovnomu-protsesi/hrystyuyanske-vyhovannya-v-suchasnij-shkoli> (дата звернення: 11.10.2023р.).
- 88.Химич Н. *На засадах християнської моралі // Дошкільне виховання*, 6 (2012), 14-15.
- 89.Цюпа Л. *Основні принципи християнського виховання у світлі вчення митрополита Андрія Шептицького // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*, 2 (2016), 254-259.
- 90.*Чудові поради про виховання дітей від матері Терези*. URL : https://truechristianity.info/ua/articles/porady_pro_vyhovannya_ditej_vid_materi_terezy.php (дата звернення: 11.10.2023р.)
- 91.Шиян О. та ін. *Зерно любові: програма духовно-морального виховання дітей*. Львів 2018.
- 92.Щербяк Ю.А. *Концептуальні засади освітньої доктрини Української греко-католицької церкви в ХХ столітті*. Тернопіль 2006.
- 93.Яворський А.А. *Про користь християнського виховання в ранньому віці*. URL : <https://ys.in.ua/index.php/vykhovannya> (дата звернення: 11.10.2023р.).
- 94.Ятищук А. – Ятищук О. *Виховання духовності у дітей молодшого шкільного віку*. URL : http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/43934/2005_36_64.pdf?sequence=1 (дата звернення: 11.10.2023р.).